

UNIVERSIDAD NACIONAL DE EDUCACIÓN

Carrera de:

Educación Intercultural Bilingüe

Itinerario Académico en: Pedagogía de la Lengua Kichwa

**YACHAYÑANWAN KICHWA SHIMITA YACHAY RURAYKUNAWAN YACHACHINKAPAK;
YACHAYMANTA, AYLLULAKTAPA KAWSAYTAPASH RIMANAKUYPI ASHTAWAN KAY
REVITALIZACIÓN LINGÜÍSTICA RIMAYTA KAY CECIB “ABC” YACHANA UKUPI
SINCHIYANCHIKAPAK.**

**Trabajo de Integración Curricular previo a
la obtención del título de Licenciado/a en
Educación Intercultural Bilingüe**

Autor:

Jhordy Marx Calle Orellana

CI:1105751828

Tutor:

Mgs. Luis German Flores Bonilla

CI: 1709432221

Azogues - Ecuador

Marzo, 2024

Yanapashkakunamanta

Kay rurayta, ñukapa Elva hatun mamaman kuni, kay hatun warmika ñukawan tukuylla pachapi paktalla karka, kay pichka watata hatun yachana wasipi kumpawashka, mana runa shimita rimanchu, shinapash hamuktanmi, ñuka wawamanta chay hatun warmiwan kawsashkani, paymantak kay pachakaman chayashkani, kay TIC ruray kikinkapakmi kan.

Ñukapa Gloria mamaku, tukuy pacha ñukanchikmantak llamkashkanki, kikipak kay TIC ruray kan, yupaychani mamaku, tukuy punchakunata tutamantak llamkayman rishkanki, chaymantakmi kay pacha ñuka nini, “yupaychani mamaku”.

Ñukapa Flavio achiktayta, ñukapa taytashnalla kashka, tukuy pachakunapi ñukapak taytashina kashkanki, kay TIC rurayta tukuchi usharkani, kikipak ñan ñuka shunkupi kawsankun, shinapash mana kay pachapi ñukawan kanki, shinapash ñukapak shunkupi kawsanki.

Tukuy ñukapa ayllukunata, mikya, hachikuna, ñañakuna, turikuna, wawkikuna, kankunamantak kay pachakaman chayashkani, tukuy ayllukunaman shunkumantak yupayta kupani.

Shinallata kay rurayta kunimi shuk yachachikman, paymi kay ruraywan kallarimanta naparka shinallata runa shimipi ruray niwarka, pay ñukawan paktalla kashka kay tukuy yachakukunapi. Kunampika mana UNAEpi llankanchu, shinapash paktalla kashkanchik, paypak hatun yuyaykuna ñukawan kashka, paymi ñuka yachachik Paola Umaña kan.

Uchillayachishka yuyay:

Kay llankayka taripaykunata charin, shinallata kaypika sumak hampy yachaykunata Membrillo ayllullaktamanta charin, shinallata Unidad Intercultural Bilingüe “ABC” yachana wasipi Ranti rantita pusak niki, isnkun niki, chunka niki patay yachakukunawan shinarkani, Kay taripaypika rikuchin imashina hatun yuyaykunata yachachi wasiman apanata, shinallata kaypika yachak taytakunawan, ayllullakta Wachachik warmiwan, yachaykunawanpash kay nikipika naparka, chasnallata sumak hampy yurakunata rurarirka, kay sumak yachaykunaka shinankapa mashkana mutsurirka; rimaykunata, uchilla kamuktaykuna. Kay sumak ruraytaka ayllullaktapa yachachikuna yachana wasipi llamkachun rurarkani. Shinallata ñukanchikpa sumak yuyaykuna mana ayllullaktapi sakirichun, ashtawan wamprakuna kay sumak yachaykunawan shuk shuk runakunaman yallichichun munani, shinallata munani yachachikuna rurayñankunata hampy yurakunamanta rurachun, shinallami yachachina ukupika sumak yuyayta yachachikuna kichwapi yachachispa katina ushana kan, kaytaka wiñachita usharina kan shuk alli ruray ñanta katishpa. shinami llankarirka kay sumak yachay ruraypi.

Shinallata kay taripayta tukuchikushpa yuyaykunata ranti rantita yachakukunawan killkarkanchi, kipaman katishpa rikurchirkanchik, shinallata asha runa shimitapash yachachishpa llankarkani. Shinami kay sumak hampi tarishkakunataka yachana wasi ukupi sakirirka.

kayak shimikuna: Runa shimi, kallarimanta yachay, yachak tayta, kumadrana, ayllullakta, yachakukuna.

Resumen:

El presente trabajo de investigación tiene como objetivo principal explorar y comprender los conocimientos ancestrales en medicina de la comunidad de Membrillo, específicamente en la Unidad Educativa Intercultural Bilingüe "Abc", en colaboración con estudiantes de octavo, noveno y décimo año de educación básica general. Este estudio adopta un enfoque descriptivo y analítico, llevado a cabo en la institución con la colaboración del yachak local, la partera y otros miembros sabios de la comunidad. Se documentan las prácticas relacionadas con el uso de plantas medicinales en el proceso de curación. Para recopilar la información, se utilizaron entrevistas y diarios de campo, cuyos resultados se compartieron posteriormente con los estudiantes para su revisión y análisis en el contexto educativo. Los hallazgos revelaron la integración del tratamiento médico tradicional con el enfoque pedagógico en el aula, así como la viabilidad de utilizar las plantas medicinales como herramienta de enseñanza en la lengua kichwa, a través de una guía estructurada.

- **Palabras claves:** Lengua ancestral, saberes ancestrales, sabio, partera, comunidad, estudiantes.

**UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN**

Abstract:

The main objective of this research work is to explore and understand the ancestral knowledge in medicine of the Membrillo community, specifically within the Intercultural Bilingual Educational Unit "Abc", in collaboration with eighth, ninth, and tenth-grade students of general basic education. This study adopts a descriptive and analytical approach, conducted within the institution with the collaboration of the local yachak, the midwife, and other wise members of the community. Practices related to the use of medicinal plants in the healing process are documented. To gather information, interviews and field diaries were used, the results of which were subsequently shared with students for their review and analysis in an educational context. Findings revealed the integration of traditional medical treatment with pedagogical approach in the classroom, as well as the feasibility of using medicinal plants as a teaching tool in the Kichwa language, through a structured guide.

Keywords: Ancestral language, ancestral knowledge, wise man, midwife, community, Students

Taripaypi Charikuna

Charikkuna

Uchillayachishka yuyay:	3
Abstract:	5
Kallariyuyay	9
<i>San Pablo de Tenta Ayllullakta</i>	10
Kitillishka	11
Llaktayku	12
Rakinakuy llaktarallpamama	12
Kitillipak hatun raymikuna	12
Mikuykuna	13
Membrillo ayllullakta	13
Runallaktapak churana	13
Yachana wasi llaktari allpa	16
Sapsi chanikuna:	16
Yachachikkuna:	17
Yachana Wasi ukkupi	18
Iskun niki patay	19
Yachachik runa shimi kay pataykunapi	20
Shuk niki	21
Maskay tapuyta	22
Uchilla Paktaykuna	23
Imamanta ruray	24
Rurashkayuyay	25
Ishkay niki	27
Imakaychinamanta	27
<i>Ñawpa yachaykuna pacha</i>	27
<i>Ñawpa yachay ruray</i>	29
<i>Willachiy rimay</i>	32

<i>Runa shimi</i>	33
<i>Yachakykuna</i>	33
<i>Yachak ayllullaktapi Rurak</i>	34
<i>Wachachik warmi</i>	34
<i>Ayllullaktapi wachachikwarmi llamkayta</i>	35
Kimisa niki	36
Yachayñan	36
<i>Pikunawan rimanakuyta rurarkani</i>	36
<i>Yachak tayta</i>	37
<i>Yachak mama – wachachik warmikuna</i>	38
<i>Hatun tayta</i>	38
<i>Llamkayta rurashka</i>	42
<i>wachachik warmi llamkay</i>	45
<i>Yachak llamkay</i>	48
<i>Hatun tayta, mamakunapish llamkay</i>	51
Chusku niki	52
Sumak ñawpa yachaykunata yachana wasi ukupi yachachik	52
Tariskakuna	54
Tayta yachak yachakukunawan	54
Hillay yachak tayta/mama	56
Chiriy hampiyurakuna	57
Kunuk hampiyurakuna	58
Warmi wachachik hampiyurakuna	59
Hampiyura chichushkakunapak	59
Wachachi paktakpa	61
Kay hampiyurakunawan warmi wachashka armana	62
Kay hampiyurakuna ñuñuta charinkapak hupyarín	62
Kay mishki murukunata mikuna yapalla ñuñuta charinkapak	63
Wachashka kipa, mana alli sakirishka	64
Yachay ñanta rurachik	64

**UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN**

kunchaykuna	65
Imashina Ruraykunata shinana	67
Kamuk Rikushkakuna	68
Yapaykuna	70

Kallariyuyay

Runakunaka puncha punchakunami mushuk yachaykunata yachakushpa katin, kay sumak yuyakunaka shuk runa ayllullaktakunawan yachakushpa katyn. Kay yuyaykunaka shuk ayllullaktakunawan yachachispa katin, shinallata kay yuyaykunaka yalikmi kan mikuna rurana kuna, muru tarpunakuna,shukunapsh tyan, shinallata kay yuyakunaka sumak kawsayta kati runakunata rikuchin. (Sánchez-Robles, 2020, p. 158)

Kay llamkaypika kichwa shimipi kilkarkani, ñawpa yachaykunata wampuyankapa. Shinapash mana ñukalla rurarkani, Kaypika yachak taytakunapa, mamakunapa, wamprakunapa yachaykunata hapirkani. Shinami kay llamkayka shutin Kan Trabajo de Integración curricular, TIC nishkata Membrillo ayllullaktapi, shinallata ABC yachana wasimantapash sumak yuyaykuna sapirishkata hapirkani.

Kay llankaypika sakirishkani imamanta wamprakunata ñawpa yachaykunata mana riksin, ñukaka rikurkanimi tukuy wamprakuna mana kichwa shimita rimayta ushankuna, shinallata wamprakunaka mana yurak hampikunata riksinchuk, shinallata Membrillo ayllullaktapika taytakuna, mamakunaka kichwa shimipi rimankuna, shinapash wamprakuna kichwata shimita mana yachankuna, kay TIC nishkaka chay llakimanta yachaykuna kan. Kay llamkayka ayllullaktapa ñawpa hampik yachaykukunaman charichinkapakmi kan.

Kay llamkayta shuk nikipi sumak yachaykunami kan, kichwa shimipi yachakuna, yachak wamprakunawan yachana wasipi llamkanchik. Mana shuk llamkayta sumak yachay, runa shimipi wamprakunawan yachakun. Revisar la redacción.

Kay TICka Saraguro markapi, Membrillo Ayllullaktapimi rurarkani, shinami Saraguroka Kimsa saylla pachakunata Cuenca markamanta charin, shinallata Membrilloka chunka kimsa chinikuta antawapi Saraguro llaktamantami charin. Shinami kay sumak ruraytaka Membrillo - San Pablo de Tenta kitilli rurarkani.

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Kawsaypacha

San Pablo de Tenta Ayllullakta.

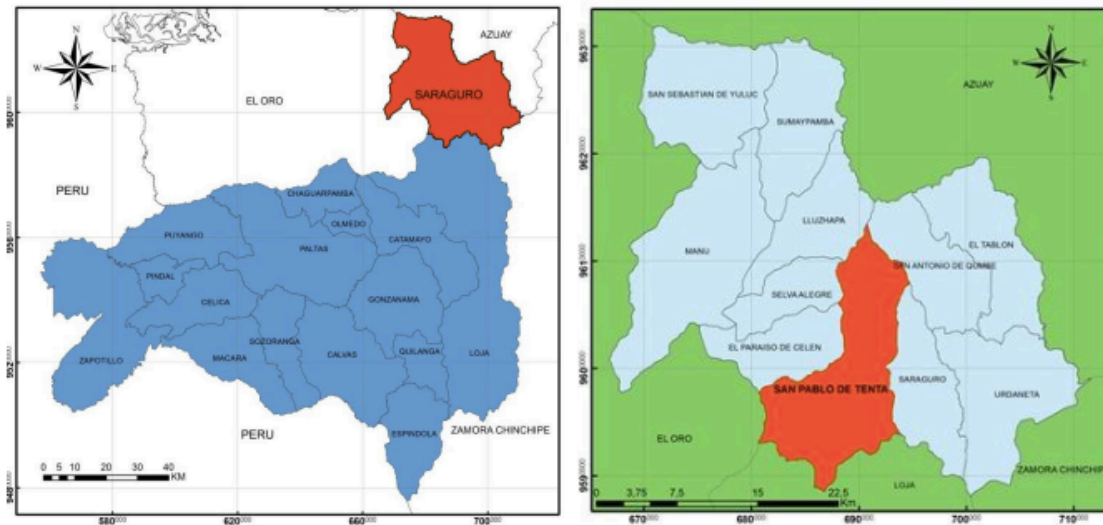

(1 Rikcha googlemanta kapisha kan San Pablo de Tenta 2021)

Membrillo ayllullaktaka, San Pablo de Tenta kitillipi, Saraguro kitipi, Loja markapi, Ecuador mama llaktapi sakirin.

San Pablo de tenta kitiman, Saraguro kitimanta asfaltado ñanmi kan.

Allpashuyu: San Pablo de Tenta Kitillipa

(2 Rikcha googlemanta kapisha kan - ACTUALIZACIÓN DEL PLAN DE ORDENAMIENTO TERRITORIAL 2014 - 2019)

Saraguro Kitika saywachin: chinchaysuyuman Azuay kitiwa, kullasuyuman Loja kitiwan, antisuyuman Zamora Chinchipe kitiwan, shinallata kuntinsuyuman El Oro kitiwan, shinapash kay taripaytaka San Pablo de Tenta Kitillipi rurarirka, kay Kitillika sakirin ishka chunka ishka warankatatk Saraguro Kuntinsuyuman. Chaypillata Menbrillo ayllullakta sakirin.

Kitillishka

San Pablo de Tenta ayllullaktaka patsak pichka chunka pusak watatami charin. kay sumak llaktaka ishka chunka iskun punchapi, raymi killapi, waranka pusak patsak sukta chunka chusku watapi jurídicamente riksirishka kan. Ishka chunka iskun punchapi, pawkar killapi, San Pablo raymimi kan, chaymantakmi chay shutita charin. Kay kуска achka yurakunata Tignapa charin chaymantaka Tentapipash shina shutita charin.

Llaktayku

Kay Kitillipika chusku waranka patsak ishkay chunka runakunami kawsankuna, kaymantaka 20% mishukuna kan, shinapash 80% Saraguru runakuna kankuna.

Rakinakuy llaktarallpamama

Kay kitillipika chunka pusak ayllullaktakuna charin, kaykunami kan: San Antonio, La Papaya, Gerembuer, Conchabon, Jaratenta, Cañicapac, Cochapamba, Llavicocha, Mater, Membrillo, Resbalo, Sauce, Toctepamba, Purdilig, San isidro, Llaco, Mater, Quebrada Hondapish kankuna.

Kitillipak hatun raymikuna

Pawkar Raymi Ishkay chunka shuk punchapi, pawkar killa: kallari niki raymi kan, kay raymipi Runakunaka pachamamata mushuk llullu murukunamanta yupaychan.

shinami kay raymipika pachamamata yupaychankapa kan, chaypika tukuy aknanaykuna yakuwan, sisakunawan kumpaytukun.

Inti Raymi Ishkay chunka shuk punchapi, raymi killapi: Kay raymika runakunapa ninan hatun raymi kan, allpamamata tushushpa, takishpa, yupaychanchi ally murukunata karashkamanta, shinallata tukuy ayllullaktakunami tuparin takinkapa.

Llakta Raymi Ishkay chunka iskun puncha, raymi killapi; kay pachapi shuk mushuk wata miran, shinami waranka pusak patsak sukta chunka chusku watata mushuk llakta tukushkamanta.

Kulla Raymi Ishkay chunka shuk punchapi, kuski killapi: Kay pachaka sumak tarpunkapak kan, kay killa karikuna warmikuna allpamamata allichin amukyachishpa, shinami ninan ally hatun murukunata akllashpa tarpuy kallarikapa chaytaka kaya watapa sumak hatun yurakuna wiñachun.

Kapak Raymi Ishkay chunka shuk punchapi, kapak killa: kay killapi runakunaka Inti taytata yupaychan, yanushkakunata apashpa, mushuk wata kallarishkamanta.

Saraguro llaktapika kay raymita yalik riksin, chaypimi ñawpak llaktata apakunaka pachamata yupayta rikuchin, shinallata chay pachapika mushuk ñawpak apakunata riksin, kay raymipika shinchiakapami, shinami kay ayllu llaktaka ñawpaman apashpa purin

Mikuykuna

Imashina llaktakuna mikunakunata charin. San Pablo de Tenta llaktapika sumak mikunakunata charin. Shuknikipika, mikunakunata raymikunapika yanushpa karan, shinapash, ishkanikipika, yanka punllakuna yanuykunapash tiyan.

Raymikunamanta mikunakuna kanmi: kuy papakunawan, pachuk walu, chumalka, humitakuna (Zambates), Kimbulitukuna, atallpa hilli lumuwan, utanmishki makinchuyakwan.

Membrillo ayllullakta

Membrillo ayllullaktapi karikuna-warmikunapash ishkan shimita riman, kay rimaykunami kan: kichwa-runa shimi, mishu shimi. Shinapash mana tukuyllakuna kichwa shimita rimanllu, mishu shimitalla riman.

Runallaktapak churana

Saraguru runakunaka sumak churanakunata charin. Saraguru churanakunaka shuklla tullpu kan, Saraguro llakta runakunaka yana churanata churarin, shinami rikchapi rikuchin.

3 Rikcha googlemanta kapishka kan (Saraguros Loja., 2017)

Kari churana.

Karikunaka yana churarikunata yaliklla churarinkuna, chashnami paykunka tukuylla punllakunata llankankapa churarin. Shinami kaykunami karipa churarinakuna: tullpu kushmakuna, uchilla yana warakuna, yana muchikukuna, yana ushutakunapash. Shinapash hatun raymikunapika taslla churarinakunatami churarin, chaykunami kan: yurak-yana muchikukuna, yana ruwanakuna, yana kushmakuna, yurak kushmakuna, kara chumpikuna, yurak Zamarillokuna, yana ushutakunatapash, chaykunatami Kapak raymipi, Pawkar raymipi, Inti raymipi, Kulla raymipipash churarinkuna.

Warmikunapa churarina.

Warmikunaka sisapi llankankapa, pampaman rinkapa, shuk llankaykunaman rinkapapash, tukuy punllakunatami kay churarinakunawan paran chaykunami kan: Yana muchiku, warmi kushma tullpukunawan, walka achka tullpukunawan, yana fachalina, yana ukuchina chantashka, yana anaku, shuk uchilla kulki tuputa, ishkay uchilla kullki paychita, yana ushutapash, shinapash kay pachakunapika ushka kuitsakuna mana churarinchu ushuta, shinama mishu ushuta churarin.

Taslla punchakunapika kay churarinakunata churarin: Yana-yurak muchikuta, ishkay hatun kullki paychita (Hatun candongas nishkata), hatun wallka tullpukunata, shuk hatun kullki tuputa, maki sirashka ukuchina tullpukunata, maki sirashka kushmata, yana bayeta, yana anaku, maki sirashka yana ushuta. Kay sumak churarinakunataka hatun raymikunapi churankuna, chay raymikunami kan: Kapak Raymi, Pawkar Raymi, Inti Raymi, Kulla Raymi.

Ayllullakta yachakuna wasi “ABC” saraguro kiti, membrillo ayllullaktapi

4 Rikcha googlemanta kapishka kan (Unidad Educativa ABC, 2020)

Yachana wasi llaktari allpa.

Membrillo yachana wasika ashka hatunmi kan, tukuylla paskashka kan, mana wichashkachu, shinami mana pirkakunata kanchapi charinchu, tukuylla wawakuna, tayta mamakunapash yaykuyta ushan, kayka tukuykunapa kashkamanta mana imapash chinkanchu, kay yachana wasitaka tukuy kimilla kawsakuna rikushpa karan.

Sapsi chanikuna:

“Abc” yachana wasika Membrillo ayllullaktapimi kan, chaypi tawka runa yachakukkunami tiyan, shinallata tawka mishu yachakukkunapash tiyan, Membrillo llaktapika, mishukunapash, runakunapashmi tiyan, kay runakunaka mana tukuylla kichwa shimita rimanchu.

Membrillo ayllullaktapi yachakuk wawakunaka mishu shimitallami rimashpa wiñashka kan, chayka paykunapaka mishu shimimi mama shimi kan.

Yachachikkuna:

UECIB “Abc” yachana wasipika ishkey chunka pichka yachachikuna llamkan. Chunka pichka runa yachachikunami kan, shinallata chunka mishukunami Tiyan, shinaka mana tukuy runa shimita rimanchu, kanchis yachachik (chusku warmi, kimsa karikuna) shimita hamuktan, shinapash mana kichwata rimankuna, chusku yachachik mana runa shimita rima shinallata mana hamuktankuna, shinapash chusku yachachikunapa runa shimi mama shimi kan.

Ishkey yachachikunalla kichwa shimita yachana ukupi yachachin, shinami kari yachachika pusak, iskun, chunkapash paktaykuna runa shimita yachachin. Shinallata Bachillerato pataykunata, warmi yachachikmi runa shimita yachachin, kay warmipaka kichwa shimi mama shimi kan. Kari yachachikpapash kichwa shimi mama shimi kan.

Yanapak wasipa shuti:

“Abc” yachana wasika Loja markapi, Saraguru kitipi, San Pablo de Tenta kitillipi, Menbrillo ayllullaktapimi sakirin. Kay Yachana wasipika runakunapa yuyaykunata yachachin, shinapash kay yachana wasipika mana kulkita manianllu, INEC nishkatami ruran.

Kay yachana wasipika ishkey shimita yachachinkunaka yachachin, mishu shimita, runa shimitapash. shinapash kay yachana wasipika paktalla yachaykunata yachachin, shinallata karu yachaykunatapash yachachin. Kaypika ishkey chunka pichka yachachikunami tiyan, shinallata chusku patsak pusak chunka yachakukunatami charin.

Imatak shimita yachakkuna rimankuna.

“Abc” yachana wasipi yachakukkuna, yachachikkuna, taytakuna, mamakunapash ishkay shimipi riman, shinapash mana tukuyllakuna kichwa shimita rimayta ushan, shinallata yachana wasipika tawka yachakukkuna, yachachikunapash mana kichwa shimita rimayta ushan.

Shinami wakin yachachikunaka mishu kaymanta mishu shimitalla hamuktan, kay yachachikunapa kichwa shimi mana mama shimikanllu.

Yachana Wasi ukkupi

Ñukaka kay maskaykunataka llankarkanimi pusak, iskun, chunka yachana wasimanta paktaykunawan, shinallata kay llankaytaka Menbrillo ayllullakta taytakunawan, mamakunawan rurarkani. kaypika yalik wawakuna mana taytakunawan kawsankuna, shinallata paykunapa taytakunaka karu E.U, mamallaktapimi kawsan, shinami wawakunataka shuk watata, ishkay watata charikpí sakishpa rinkuna, chaymantami kay wawakunaka karu llaktamanta rimayta INGLES nishkatami yachakunkapa munankuna.

Tawka wamprakuna hatun tayta, hatun mamakunawan kawsan, chaymanta tawka wamprakuna runa shimita hamuktankuna, shinapash mana achka wamprakuna rimayta ushan. Chaymantami Hatun taytakuna, hatun mamakuna runa shimita paykunapuralla rimanata yachan, wamprakunaka shina shinalla hamuktan runa shimitaka.

Hatun yayakunalla Membrillo llaktapi runa shimipi rimayta yachan, shina kakpipash wakin churikunaka mana yachakushkachu, shinallata kay wamprakuna mana kichwa shimita yachakunkapa munankuna, llakipika kay pachapika mana tukuy taytakuna, mamakuna runa shimita rimayta ushanchuk. wakinkuna shinami nin:” Kay pachapika mana kichwa shimita rimanchuk, shinallata runa shimitaka mana hatun rimay kanmi nin., shinami hatunkapa randykapapash mishu shimita mutsun, shinallata karu shimita INGLES

rimayllami mutsuririn nirkami,”. (P. Contenido, docente UECIB ABC, 12 de marzo de 2023). Chaymantami runa shimita mana yachakunkapak munankuna

Shinami wamprakuna, taytakuna, mamakunapash mana ñawpa yachaykunata riksinchu, kay yachaykunaka, yachaymama, wachachik warmikunallami riksin.

Pusak niki patay

kay pusak pataypi ishkay chunka pichka yachakukunami tiyan, shinami chunka kari, shuk chunka pichka warmikunami kan, shinallata mana tukuy runa shimipi rimankuna, ishkay warmika runa shimita hamuktan, shinapash mana rimanchuk, Ishkay chunka yachakuk kari warmipurakuna mishu shimitalla rimankuna. Chashnapash tukuy yachachikkunamanta kimsa yachachik kunalla runa shimita riman, shinapash ishkallami yachachina wasipika yachachin kichwa shiimita.

Yachakukunapa Tayta, mamaku kanmi, pichka tayta, kanchis mama, shinapash tukuyunamanta runa shimita mana hamuktankuna, shinallata tayta, mama rimakunaka paykunapuralla rimankuna, shinamantami mana tukuy wamprakuna rimankuna,.

Iskun niki patay

Kay iskun niki pataypi, chunka pusak yachakukkuna tiyan, chunka warmi, pusak kari, kay pataypika pusak pataypishnami kan, mana tukuy runa shimita rimankuna, kay iskun pataypika shuklla warmilla runa shimita hamuktan shinallata rimaytapash ushan, shinami chunka kanchis yachakukuna mana kichwa shimita hamuktankuna, paykunaka mishu shimiltalla rimankuna.

Yachakukkunapaka tayta mamakuna, kimsa tayta, shinallata chunka mamakunalla runa shimi riman shinallata hamuktan, shinami mana tukuy taytakuna, mamakuna rimankuna, shinapash ushak kunaka

paykunapuralla kichwa shimita rimankuna. Shinamantami yachakukunaka mana runa shimitaka yachakunchuk, paykunapa tayta, mamakuna mana wasipi runa shimipi rimanchuk.

Chunka niki patay

Kay chunka pataypi, ishkay chunka chusku yachakukuna tiyan, chunka shuk kari, chunka kimsa warmi, tukuy mishu shimitalla rimankuna, mana runa shimita hamutankuna, shinallata mana rimankuna.

Tayta mamakuna yachakukunapa, pichka tayta, kanchis mamakuna, paykunaka runa shimita hamuktan, shinallata rimankunapash, shinapash paykunaka mana tukuy wamprakunawan kchwapi rimankuna, paykunapuralla rimankuna.

Yachachik runa shimi kay pataykunapi.

Kay maskayruraypaka Pachakutik yachachikmanta rimakrini.

Pachakutik Yachachikka runa shimita,(kichwa) mishu shimitapash riman, paytaka paypa hatun mamami yachachishka, kay yachachikka charin, chaytaka hatun ñawpaman apak SEIBE (Secretaria de educación intercultural bilingue y etno educacion) nishkakunami kun, payka tukuy kunata kalik rimak, uyak, kilkak, ñawik rik mi kan, paypa kichwaka tukuy kichwakunta tantanakushkami kan, chaymantakmi kichwata yachachik.

Pachakutik yachachikka ishkay chunka watata UECIB ABCpi llamkan, kay tukuy watakunapi kichwata yachachik kan, shinapash mana killkashka ñawikta (libro) charinchu, chaymantami shuk yachay ñantami riman. Shinallata payka ruraykunataka puncha punchami rurashpa katin, shinami paypa yachakukunata yachachin.

Shuk niki

Llakikunamanta rikuy

Tenta ayllullaktapi tawka runakuna mana kichwa shimita yachankuna, kay runakunaka wamprakuna kan, shinapash ruku runakunaka runashimita riksini. Kay ayllullaktapika achka hatun ñawpa yachaykunami tiyan, chay yachaykunata rukukunalla yachan, shinapash wawakuna mana riksinkuna, shinallata kay hatun kachaykunaka mana killkashkachu, shinamantami wamprakuna, wawakuna mana riksishpa katikun.

Kay CECIB “Abc” yachana wasipi, tukuylla pataykunamanta sukta chunka chusku yachakukkuna ñawpa yachaykunata mana riksini, shinallata chaykunataka yachana wasi ukupi mana rikcuchinllu. Hatun taytakuna, hatun mamakuna, wawakunapash ñawpa yachaykunkaata mana riksinkuna, runa shimitapash mana rimankapa munankuna. Kay pachapi runa shimika mana wamprakuna rimankuna kan, chaymanta kunan kay pachapi kay runa shimika chinkakun, mana mutsurinshka rikurin.

Yallikshka pachakunapika, tukuy hatun taytakuna rimankarka kichwa shimita, kay hatun yachaykunataka wawakunata yachachinkarka, shinapash kay pachapika mana chashna, chaymantami kay pachapika ñawpa yachaykunata mana riksin.

Runa shimitaka wiñay wawakumanta yachachinkarka, chaymanta kichwa shimita mama shimitashna charinkashkakuna, shinapash kay pachapi mana tukuy yachan. Tenta ayllullaktapi runa shimita charin, chaypika tayta, mamakunaka wawakunaman runa shimipi imatapsh willachin. Shinamanta wamprakunaka kay pachapi mishu shimita rimán (castellano), kay pachapika wawakunaka mana runa shimita rimanchu.

kay ayllullaktapika hatun tayta, hatun mamakunalla runa shimita, ñawpa yachaykunata riksin, shinapash wamprakunaman mana yachachin, shinallata paykunaka kay pachapika INGLÉS shimita yachakunkapak munankuna, paykunapakka inglesshimimi hatun mutsuri kan, paykuna chay shimiwan shuk mamallaktakunaman rinkapak amuklla tukun, chaymanta mana runa shimita yachakunkapak munankuna.

Runa shimika tawka ñawpa yachaytami charin, kunan pacha ayllullaktapika yachak tayta, yachay mamakunalla riksin, shinapash wamprakuna mana riksinchu, paykunaka mana kay sumak yuyaykunata yachakunawan, hatun taytakunawan, hatun mamakunawapsh rimanchu. Chaymanta yachanawasipi yachakukunaka mana riksissha kantinkuna kay runa yuyakunata, paykunaka mishu shimitalla yachakunkapa munankuna.

Maskay tapuyta.

Ñuka rikurkanami mashna pachakunata punchapi kichwa shimita yachachinakukta, chaypipash rikurkani imashinami yachachikka mana charishkachu llankana panka killkashkata (guía pedagógica) yachakukunata yachachinkapa, shinapash yachachikka mana killkashka panka charishkamanta chay pachapi yuyarishkatami

yachachikurka, imashinami tullpukunata, wiwakunata, chaymatami yachakukunaka killkallikatapash mana rikshinchu. Shinallata rikurkanimi yachakukunaka mana rikshikachu chakana punchataka kimsa punchapi aymuray killapi kashkataka. katipika yachakukunata tapurkanimi hampi yurakunata riksinkichichuk, chaypimi tikrachirka, ñukanchika mana riksinchichu. Chaymantami ñukallata tapurirkani imashinami kichwa shimita riksichinkapa ushanakanchik pusak nikipi, iskun nikipi shinallata chunka nikipipash, UECIB “ABC” yachana wasimanta, shinapash yachachikkuna yachakukunata yachachichun, shinallata imashinami ayllukunamanta, yuyaykunamanta, rimanakunamanta, kawsaykunamantapash Membrillo ayllullaktamanta.

Hatun paktay

Membrillo ayllullakta Sumak yuyaykunata riksinkapa, shinallata pimi riksinkuna kan, katipika kichwa shimipi yachachinkapa kay sumak yuyaykunata pusak, iskun, chunka patay yachakukuna “ABC” yachana wasikunaman.

Uchilla Paktaykuna

Kikinchana yachaykunata, wachachiwarmikunata, hatun taytakunata, hatun mamakunata, , shinallata kay ayllullakta sumak yuyaykunata riksinata, chay katipi tukuy runa, waprakunata yachachinkapa kay sumak yuyaykunata kichwa shimipi

Pachanyachina wallachiy (fomentar la transmisión) kay sumak yuyaykunata, chaytaka rurankapaka tukuy yachaypura, Menbrillo ayllullaktamanta rimarishpalla ushana kan, katipika “ABC” yachana wasi yachakukunata chay sumak yuyaykunata willachishpa ama kunkaypi sakirichun.

Kay Sumak yuyaykunata runa shimipi yachakukunawan rimayta, shinallami ashtawa yachakushpa, shuk kunamanpash yachachishpa katichun, shinallata pusak, iskun, chunka patay yachakukunata “ABC” yachana wasimanta kichwa shimita, sumak yuykunatapash yachachinkapa.

Imamanta ruray

Wawakuna, wamprakuna UECIB “Abc” yachana wasimanta mana kichwa shimita rimanllu, shinallata ñawpak yachaykunatapash mana riksinkiuna, kay yachana ukkupika kichwa shimita kawsachichinkapa (revitalización lingüística) yuyaykuna mana tiyanllu, chaymantami wamprakuna mana runa shimipi rimankuna, shinallata yachakukunaka mishu shimillapimi riman, mana runa shimita hamuktan, hatun taytakuna, mamakunapash mana wawakunawan runa shimipi rimankuna, shinallata mana ñawpa yachaykunata rimankuna, shinamantami wamprakunaka ñawpak kawsaykunataka mana yachakun.

Llakipika kunan pachapika shuk yachaylla tiyan tukuy Menbrillo ayllullaktapi, shinapash wamprakunaka kay ñawpa wiñay kawsaykunata, hampikunatapash mana yachakunkapa munankuna, ñakutin shinallata shuklla wachachik warmilla tiyan kay ayllullaktapika.

UECIB “Abc” yachana wasipika, mana tukuyllakuna kichwa shimita yachachinkapak ushanllu, shinallata paykuna mana shuk rurayñanta yachachinkapak charinchu, chaymantami yachachikunaka tullputa, tapuyta, shuk shuk shimitalla yachachin, shinami wamprakunaka napaykunatalla rimayta ushan, mana runa shimita allí yachanakunakun.

Mana rikurinllachu kay maskay ruraykunaka, (investigaciones) ashtawanpika kay yachaykuna runakunapa yuyaypillami kawsan, shinallata kichwa runashimitapash mana maskay ruraykuna tiyan, kay

pachakunakamanmi mana maskay ruraykunata kichwa shimiwan chapushpa shinarishka, chaymantami Membrillo ayllullaktamanta yuyakunaka tantanakullka wicharishkami kan, shinamanta mana rikurin.

Yallishka pachakunapika kichwa shimita yallik rimarinkarka, kaymi mama hallu karka kay ayllullakta kawsakkunapa, shinallata kichwa shimita achkata mutsurinkarka, imashinami randynkapa, hatunkapapash, tukuy llankaykunata kichwa shimipilla rimarinkarka, shinapash kay pachakunapika karuyashkami sakirinshka, chaymantami wambrakunaka asha asha kunkashpa katikun, shinapash yallishka pachakunapika kay kichwa shimika chinkarinalla kan, kay rimay chinkarishpaka hatun yuyaykunapsh kunkaypi sakirinalla kan.

Ecuador mama llaktapi tiyanmi ñawpa yachaykuna, shinapash mana tukuylla wamprakuna yachakunkapa munankuna, shinallata kay pachapi mana rurayñankuna rikurin, kay llamkayta chay rurayñan tarinkapami rurarkani.

Rurashkayuyay.

Guerra (2019) killkarkami “ Ninantami mutsuririn tukuylla riksichun ñukanchik yuyay-kawsaykunataka, shinakunata hamuktankapaka maskarinamikanchik imashinami kayman tukushkata, tapurina kanchik tukuyllapa: kawsaykuna, rimarinkuna, randi randikunapash, shinapash kullkikuna, ñawpaman apakkuna, hatun yuyaykunapash, kay sumak yuyaykunallami wiñachishpa katichinka ama yallik pachakunapika tukurichun, chinkarichun, karuyachunpash, shinallami paktalla sumak kawsaytaka kawsachishpa katirinka”

Shinllata Perez (2019) killkarka “ Ñukanchikpa ñan ruraykunataka karu llaktamanta yachachikunami shinashka (occidente), chay ruraykunapika nintami riman imashinami ñukanchik sumak yuyaykunataka karu

yuyaykunawan ñukanchikpa umamanta llukchishpa katinata, chayta paktarichinkapaka puncha punchami yachachik ukukunapi yachachishpa ñukanchikpa sumak yuyaykunata”.

Suárez Rodríguez (2018) killkarka “Mana tukuylla ayllullaktakunaka shinallata kan, shinapash kay ayllullaktakunaka shuk shuk yuyaykunatami charin, shinamantami mutsuririn sumak kawsaytaka riksinata, shinallata ima llakikuna tyakpika tukuykunami makipurana yuyarina, shinallami kawsaykuna shinchiyachishpa katinka.”

Ecuador mama llaktapika tawka ñawpa yachaykuna tiyan, shinapash mana tukuy yachana wasi ukukunapi yachachinllu, chaymantami ñuka kay llankayta killkashkani. Kay killkashkapika rikuchinimi imashina kichwa shimipi ñawpak hampik-yachaykunata yachachinkapak, kay llankaytaka pusak nikiwan, iskum nikiwan, chunka nikiwanpash yachakukkunawan rurachinkapa, paykunawanmi ñawpak yachaykunata yachachirkani, shinallata kichwa shimitapash pakta pakta yachachinkapa.

San Pablo de Tenta ayllullaktapika wamprakunaka mana yachan kay ñawpa yachaykunata, shinapash wakin yuyaykunaka kichwa shimipilla allichishka kan, kay ñawpak yachaykunaka taytakunawan, mamakunawan, yachakkunawanpash yuyarikpi kawsarin, paykunapa yuyaypillami ima shinami hampynata ushana kan, shinapash wamprakuna mana kay sumak hampikunata riman, kay pachapika wamprakunaka karu yachaykunatalla yachana wasipi yachakunkapak munan, shinallata yachachina ukupika karu ruraykunatallami yachachin, mana ñukanchikpa sumak yuyaykunaka panka killkashkapika tiyanllu.

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Ishkay niki

Imakaychinamanta

Ñawpa yachaykuna pacha

Gonzales, Acosta (2019) killkarkami “ Hatun yuyaykunaka ashtaka yachaykunatami charin, shinami hallu rimanamanta tiyan mikuna yanuna, yupaykamaykuna, maki ruranakaman, shinapash yallinmi hampy ruraykunata, imashata pachamamata kamayta, shinallata pachakunata (clima) riksinakunata, shinapash imashinata tarpunata, muyu mirachinakunata, shinallata apariykanchakunata, (medio de transporte) ñukanchikpura willakunakamanpash.

Ñawpak yachaykunataka tukuy ayllullaktakunapi runakunata yuyachina kan, kay ñawpak yachaykuna pachakuna yallishkapapashmi riksirinalla kashka, ayllullakta ukupika shuk shuk ñawpak yachakkunami rikuririn, shinallata kay hatun yuyaykunaka ayllu runakunapa yuyapillami kawsarin, chyatami ayllullaktapika tuyuy runakunami shuk shuk hatun yuyayta riksin.

Ñawpa yachaykuna kallari pachakunamantami tiyan, shinallata aknanaykunapash kallarikunamanta tiyan, kaykunami ayllullakta runakunawan pakta kawsashka kay tukuy watakunata yalishka kashpapash. Kay hatun yuyakunata yachakkuna, wachachik warmikuna, hatun taytakuna, hatun mamakunallami allichishka charin, chay yachaykunataka shamuk wawakunaman sakirin ama chinlkarichun, ama llakta ukukunapi kunkachun.

Hatun yachaykunaka ninmi, ayllullaktakunapika shuk shuk rimarinkuna tiyan, chaymi tukuyllakunapa yalik runa kawsayta rikuchirik, shinallata kaymi hatun yuyaykuna mana takarita usharinchu, chaymikan paykunapa kalin sumak charikkuna. (Guerrero, 2021, p. 7)

Kallarik pacha rimaykunaka kawsak rimaykunami kan, imashinami yuyaykunata, rimarinkunata, mana takarina hutun sumak charikpashmi kan, shinami riksishpallata allimi kan, shinapash runakunapa llankaymi kan tukuylla ayllukunawan rimanata shinallami napayta usharina. (Llacsá, 2020, p. 15)

Saraguro kitipika runa shimi (kichwa) ñawpak shimimi kan, kay shimiwanmi taytakuna, mamayachakkunaka hatun yuyaykunta rimankuna, chaymantak kichwa shimika hatun shimi kan.

Hatun taytakuna, mamakunaka mana mishu shimita rimankuna, chaymantak runa shimipilla paykunapura riamarinkuna, shinapash chay pachapillami rimanrisha, kay pachapika mana karikuna, warmikuna, wambrakunapash runa shimipi rimankuna, shinamanta mana hamutankuna, mana yachakushkakunami kan.

Wakin ñawpa yachaykunaka kichwa shimipillan tiyan, mana shuk shimipi tiyanllu, shinallata tawka yachay, hampi ruraykunpash kichwa shimipilla hamuktayta usharirin, chaymantami mana tukuy tayta, mamakuna rurayta ushankuna.

Saraguro killitpika kichwa shimitaka kallari pachakunamantami rimarin, shinamanta kay runa shimika hatun yachaykunami kan.

Hatun yachaykunaka ninmi “Rimaykunaka ayllullaktakunapika ninan minishtirikmi kan, imashinami tukuy runa kawsaykunata, kikinyarikunatapash(identidad) kallikmi kan, kay rimaykunaka mana takarinallachu, kayka sumak charikmikan ayllu llactakunapa, kitikunapa, markapapash”. (Sornoza, et al, 2021, p. 277)

Taytakuna, mamakunapash kay pachapi runa shimipi mana yachachinkapak munankuna, chaymantami kichwa shimita sinchiyachina. kay hatun ñawpak shimika kichwa shimimi kan, chaymantak kichwa shimipi rimanami kanchi.

Ñawpa yachay ruray

Ecuador mama llaktapi, karikuna warmikuna kawsan, paykunapa yuyaypimi ñawpa yachaykunata apachirishka purinkuna, shinamantami kay llankaypika shuk ñawpa yachay rimakrini: Ñawpa hampikunata.

“Ñukanchikpa hatun hampi yuyaykunaka tukuykulla hampina hukukunanapi kan, shinallata ñukanchikpa yuyakunamanta kallarihpash rikunakanchi ima allí kaipi, wañukukpipash, shinallata ñukanchika rikunchik ima waañuy kan, shinami shuk ñan rurayta shinarin allí tukunkapaka, aychapa hampikunatapash riksin, shinami asha asha allí tukun. Chaypika charinchikmi karikuna, warmi hampikunatapash, paykunaka shukta shukta hampinchinkapami kan, shinallata paykunaka yurakunata, allpa rumikunata, wiwakunatapash mutsun hampikapa, kay tukuy hampiykunataka pachamamami karan”. (Zevallos, et al, 2020, p. 22)

Ñawpa hampinakunata kunankaman rurariririn shinami kay yachay ruraykunataka: wachachikuna warmi, yachak taytakuna, yachak mamakunallami ayllullaktapika rurankuna, shinallata kay runakunaka tawka hillaykunata charin: hampiyurakunata, wiwakunata, allpa rumikunatapsh.

Sumak yurak hampikunaka yallishka pachakunamantami kawsarikun, shinami yachaykunaka rurashpa katinmanta kay yachaykunaka mana chinkarishka.

Kay yachaykunaka kallari pachakunamantami shamun, kay yachayruraykuna kan: wachachik warmi, Yachak tayta, yachak mamakunapash paykunami ayllullaktakunapi rurankuna kan.

“Kay Kari, warmi hampikunaka, hampikapaka paykunapa sumak yuyaykunata shinan, shinallata ayllullaktamanta minishtirikkunata ruran”. (Zevallos, et al, 2020, p. 22)

Karikuna, warmikuna kay yachaykunata yachakuna kanchik, taytakuna, mamakuna, wawakunapash yachakukpi mana kipa pachakunapi kunkarinka.

Mama shimi

Tuykunami yachanchik, puncha punchakunata rimashpallami sumak yuyaykunaka pukurishpa katin, shina ñukanchikpa pachamamata napayta ushahun. Halluka ninan mutsurishkami kan, runapurapa rimaykuna tyachun, shinallata ayakunawanpash rimarinkapa, shinami kay pachapi rikushkakunataka rimaykunamantami hamuktarin. (Castillo y Nuñez, 2020, p. 7)

Hushka taytakuna, mamakuna, yachak tayta, yachak mama, wamprakunapash mana runa shimita rimanchu, paykunapa tayta, mamakuna mana yachachishka, shinallata tawka runakunami mishu shimitallami rimayta ushan, shinallata tawka runakuna kichwa shimita hamutankunami kan shinapash mana rimankuna.

Kay punchakuna Saraguro kitillipika, mishu shimika tawka runakunapak mama shimi tukushka, shinallata wakin taytakunapa, mamakunapa kichwa shimita mana rimayta ushan shinamanta tayta mamakuna mana kichwa shimita hamuktanllu. Shinallata wamprakunapak kichwa shimika mana mama shimimi kan, shinami kipa pachakunapi wasikunapi mishu shimita ashtawan rimanata yachakunka.

Runa shimita yachakun munashpaka imashina shuk yuyay-rimaymi (psicolingüística) kan.

“Mama shimita yachakuna kan tukuy yallik minishtirik, shinallami kay yuyay-rimaykunata hamuktashun, shinallata wakin maskay ruraykunka mama shimipi hamuktayta usharina kan, shinapash shuk ruraykunapika killkaymanta kallarishka, shinallami kay sumak yachaykunataka hamuktayta usharirina kan”. (Pastor, 2004, p. 30)

Ishkay shimipi yachachina

“Yachakunkapa, yachachinkapapash, karu rimaykuna tukuy rimaykunata misharishka kan, shinami kay ishkay chunka patsakwatapi (siglo XX) hamuktanchi imashinata kan, shinamantami kay karu rimaykunaka paktalla purín, shinallata kay pachakunapika ishkanti rurayñankuna kunkarishpa sakirikun”. (Pastor, 2004, p. 35)

Kay UECIB “Abc” yachana wasipika, ishkay shimi rimay tiyan, chaymantak yachay hillaykunata (materiales didácticos) kichwapi rurana kan, kay pachapi mana tukukuna runakunalla kan, shinallata kichwa shimitaka kichwapilla yachachina kan, shinalla runashimitaka shinchiyachishpa katichina usharina kan.

Rimayta yachakunkapa shuk katikñanman apan, chayta katishpami shuk yalik yachay ruraykunaka rikuririn shinallata kipa rimaykunata yachakunkapa, shinami kay yachay ruraykunata paktashkakunata shuk pataypimi (educación inicial) kallaririna kan. (López, 2018, p. 19)

Yachachikkuna ishkey shimita riman, paykunapak mishu shimi mama shimik kan, shinapash kichwa shimitapash (español) rimankuna, kaypi wamprakuna mishu shimitalla rimanata ushan, shinami wamprakuna wasipika mana kichwapi taytakunawan, mamakunawan rimankuna, shinamanta taytalla mamapuralla kichwapi rimankuna, paykunaka wawakuna, wamprakunawan mana rimanchu, chay hawa wamprakuna mana yachakunkapa munankuna.

Lopez 2018 “ kay ishkey chunka patsakwatapika (siglo XX) kati rimayta yachakunkapaka yuyay-yarikwanlla yachakurishka, chashnalla yachakushpaka uchilla rimaykunatalla yachakurina kan, chaymanta shuk ruray ñanta shinarirka wawakunaman, runakunamanpash kati rimaykunata yachakuchun, chaytaka mana alli rimaykunta yachachikushkamanta shukman yalirishka, tukuripika kayta paktachinkapaka mutsurirka pukllakunata, aranwayakunata(dramatizar), shuk yachachik yuyaykunatapash, shinpash kay pantaykunaka mana sakirishkachu, ashtawanmi yachakukushpa katirishka.”

Kichwa shimika, katik shimimi tukushka, kay shimita yachana wasipilla yachachin, chaymantak wamprakuna runa shimita yachana wasipi yachakunakun, chaymantami wamprakunaka runa shimita shina shina amuktaykuna, mana allí rimayta ushankuna.

Willachiy rimay

“Rimayka tukuylla yalik mutsuririn hamuktankapa, rimaymi yallichin shuk yuyaykunata shuk yuyaykunaman, shinallata rikurik-uyarik-killkashkakunatami yuyayman yallichin, shinapash rimayka wakin killkashkakunatalla hamuktan, chayta shuk shimiman yallichinkapaka wakin minishtirik tiyan, imashinami ishkonti rimay paktakuna, shinallata imshina shuk rimaykunawan hamuktaririnkuna” (Duran, 2020, p. 17).

Runa shimi.

“Mama shimikuna kan chay tukuy rimaykuna, mana Españoles chayashkapillata, shinami paykuna rimayta runakunata shuk shimiman yalichirka, kay pachapi runa llaktakunapika sumak kawsayta allichispa katirishka, shinallata yachachishpa kawsankunaka mana chinkarichun”. (Mechavarria, 2022).

Ña shukpika rimaykuna shuk llaktakunaman muyushpa kichwamanta, mishu shimiman yallichirishka, chaymanta ninchi “shuk kichwa rimaymanta, shuk mishu shimiman yallichirinkun.

Yachakykuna.

“ Yachaykunapa sumakyuyaykunaka shuk shukmi kan, shinallata paykunapa llaktakunapi yachashkakuna rikuchin, chaypaka mutsuririnmi yachakuykunata, haya riksirikunata, hampi yurata riksirinakunatapash, chay katipillata kallariyacha hampi yurakunata, llakta, urku, sacha aknanaykunapimi riksirin, shinapash mana yachakuririnchu killkashka pankakunapi, yachachik wasikunapipash”. (Zevallos, et al, 2020, p. 29)

Shuk yachak mama, shinata shuk yachak taytalla kay hatun yuyaykunawan hampyn, ña shukpika shuk wachachik warmilla tiyan, payka hampik warmi yachakmi kan. Shinapash mana Tawka wachachik warmikuna tiyanllu.

Yachak tayta / Yachak mama

“Yachaymi kan tukuy yachaykunata allichik, shinallata pay runakunata yachachishpa katichik, shinallata imashinta hampinakunata, chay yachachikunapi tiyanmi, yuyakuna, ñawpa rimaykuna, aymuraykuna, ashtawakarín runa tantachuikunapash. Kay runa tantachinakunaka kunan pachapipash tiyan, Iluman ayllullaktapi rikuririn. Yachayka mana aycha hampiklla kan, payka tukuy nanaykunapami, aycha nanaypa,

munay naykunata hampik, shinamantami “brujo” nikipika kuliran, paykunaka mana chaychu kan. (Dofour, 1993, p. 47)

Yachachikuna mana aychatalla hampinllu, nunatapash hampyn, shinami paykunaka ayllu llactakunapi sumak kawsayta rikshichin, shinapash chaykunata rurashpaka mana sakra(brujo) kaymantachu, paykunata shina nikipika kuliran, chaytaka mishukunalla shina nishpa riksin.

Shinapash yachakkunaka paykunapa sumak yuyaykunawan raymikunata ayllullaktakunapi ñawpamak apakkuna kan, shinallata kay aymuraykunapi hatun ayakunawan paktachin, shinallami apukkunawan rikshichin sumak kawsayta katinkapa.

Yachak ayllullaktapi Rurak

Yachakpa llankayka ninan mutsurishka kan, mana haychatalla hampynchu, hashtawan karin ayllullaktakunapi allí kawsayta, allí runapura rimarichun, chaytami yachachin, shinami paykunapa kawsayka kallari pachakunamanta sumak kawsayta paktachin ayllullaktapi, shinallata ayllukunawan, ayakunawan, tukuy pachamamawanpash paktalla kay tukuy watkunata kawsashka.

Shinaka yachaykuna mana aycha nanaytalla hampinchu, nuna nanaytapsh hampyn, chaytaka paykunapa rimaykunawan, llakishpa, napashpa, chaykuna nanaytaka kutin hatarichun kun, wakinpika wayra pichaykunawan hampychin.

Wachachik warmi

“Wachahick warmukunaka allitapachami llankankankuna, shinallata paykunami tukuy warmikunata wachachinkapa napan, shinami paykunaka napan, nara wachakpi, wachakukukpi, chayra wawa wachashkapipash, chaymanta yallishka pakachunamanta pakta rikushpa katinkuna. Shinamanta kay

yachaykunata rurarishka shuk wachachik warmikunawan, hatun hampik uku runakunawapash, shinallami allí napayta usharirina kan ñukanchikpa sumak yuyaykunata, yawsaykunata, aymuraykunatapash mana chinkarickun”. (Moeschler, 2014, p. 1)

“Wachachik warmikuna tukuy pachapi warmikunata wachankakaman kamashpa katina kan, chichushkamanta, wawa wachankakaman. Hampynawasi ukumanta wachachik warmikunata kamashpa llankan, shinallata paykunapa yuyaykunataka yachakunkapa warmikuna wachanakukpi rikushla, shinallata shuk wachachik warmikunawan pakta llankashpa yachakukushka. Wachachik wamikunapa llankay sumak anchayupay kan, shinami llacta ukukunapi llankashpa katishka, paykunapa aymuraykunawan, sumak yuyaykunawan”. (Moeschler, 2014, p. 4)

Wachachikwarmikunaka paykunapa ayllullaktapi sumak ruraykunata shinashpa llankashwan kawsan.

Wachachik warmikunana allipacha mutsurishka kan, paykunami ayllullaktawan, hampinawasikunawanpash pakta ´purinkuna, shinallami sumay kamayta usharirin chichu warmikunawan. (Moeschler, 2014, p. 7)

Ayllullaktapi wachachikwarmi llamkayta

Kay wachachikwarmikunaka shuk killa kallarianta chichu warmikunata napashpa rikun, kay wachachikwarmikunaka paktalla purin chichu warmiwan, shinallata rikuna kan wachak puncha kaman, ama hatun llakipi chichu warmikuna urmachun, shinallata wachashka kipa mamata hampishpa napan, wakin hampi yurakunata karashpa mamata sinchiyachinkapa, shinallata karitapash wawata wiñachita yachachin, tukuchinkapa mamata wawaman ñuñuta allí karachun yachachin.

Kimsa niki

Yachayñan

Pikunawan rimanakuyta rurarkani

Kay rimanaykunata ushka ayllullakta kawsakunawan rurarkani, wakinkuna karkami, yachakkuna, wachachiwarmikuna, llaktata ñawpaman apakuna, paykunami kallari hampi yurakunata rurayta ushan, paykunaka ayllullaktapi wawakunamanta rurashpa katishka kay pachakuna kaman.

Membrillo ayllullaktapika shuk kari yachak tiyan, shinallata shuk wachachiwarmilla, chaymantami tukuy runakunaka paykunapamanlla hampirinkapa rinkuna, wachachik warmika Pakarina shutimi kan. Pakarina rimayta kurkallami payka runa shimipi rimayta rurashunllami nirka, shinapash chayshu yachakkunaka mana kichwapi rimayta munarkachu, mishu shimipilla rimarka.

Ñukaka Yachakpa mamawan rirmarirkani, chay mamawan riksirkani, shinapash paypak shutita mana nita ushanichu, chaymantak kay llankaypika chutichikrini Pakarina shutiwan.

Yachak tayta

Yachak taytapa shutimi Salvador Gualan, Saraguro llaktamanta kan, payka pichka chunka chusku watata charin, Membrillo ayllullaktamanta, San Pablo de Tenta llaktapi wacharishka kan, paypa mama shimika kichwa shimi kan, shinapasha mishu shimitapash riman.

Rimanakuypika mana kichwapi rimankapak munarkachu, runa shimita pachamamawanlla rimana kan nirka, chaymanta paywan mishu shimipi rimarirkachi, katipika aknanaykunata kichwa shimipi rurarka, tukuchinkapa runa shimipi hatun yuyaykunata uyachirka.

Yachak Salvadorka kunan pachapi Membrillo ayllullaktapi San Pablo de Tenta yachakmi kan, mana shuk yachaykuna tiyanchu, chaymantak paywan tukuy runakuna kampirinkapak rinkuna.

Paypak paymamawan wawamanta kawsashka, paypa paymamaku ñawpak yachaykunata yachachishka, shinallata paypa tayta, mamapash yachakkuna kashka, paykunapash yachachishka.

Tayta Salvador kunan punchakaman paypak hatun mamawan kawsan. Paypak hatun mamaka mana mishu shimita rimanchu, shinapash tayta Salvador paywan tukuy ñawpak yachaykunata Tayta Salvadorpa hatun mamaka mana llankanchu, payka iskun chunka, chusku watata charin, shinapash paypa yuyaypimi tukuy yachaykuna kawsanakun.

Tayta Salvadorka kimsa chunka iskun watata Membrillo San Pablo de Tenta yachakmi kashka, kunan pachapika payllami hampik. Paywan llankarkanchik yachanawasipi pusak, iskun, chunka yachakukun pataykunawan, yachak mana paykunawan runa shimipi rimayta usharka, yachakukuna mana hamuktanllu.

Yachak mama – wachachik warmikuna

Wachachik warmi Pakarinaka Saraguro llakta warmi kan, kay warmika chusku chunka sukta watatami charin, Membrillo ayllullaktapi, San Pablo de Tenta llaktapa wacharishka kan, Mama Pakarinapaka kichwa mama shimi kan, shinapash mishu shimitapash rimayta ushan. Shinallata paypa yuyayta nirkami “Ñukapa shimi, kichwa shimimi kan, maypi kashpapash kichwapi rimasha”

Pakarina yachaka tukuy wachachik warmikunawan kay pachakunakaman llankan, payka San Pablo de Tenta, Membrillo ayllullaktapika kimsa chunka watatami wachachikwarmikashka, Ña shukpika payka Inti Raymi yachana wasipi yachachikmi kan, chaymanta mana tukuy pachata wachachishpa llankan.

Pakarina yachaka kay ñawpa yachaykunataka paypa mamawan yachakushka, paypa mamaka wachachik warmimi kashka, shinapash mana paypa mamawan rimanakuy rurayta usharkani, llakipaka chay warmika chay pachapika hatun hampinawasi Loja kitipimi karka, shinallata mana rimayta ushanachu nirka. yachak Pakarinaka hampiyurawan llamkan, pay shuk uchilla chakrapi wakin yurakunata tarpushkata charin.

Chakrapi tawka hampiyurakunata tarpushkatami charin imashinami, savila, manzanilla, hierva buena, diente de león, ruda, hierva de san juan, altamisa, santa maría yurakunawan hampinkapak charin.

Mama Pakarinapaka kichwami mama shimi kan, chaymanta paywanka kichwa shimipi rimarkanchik.

Hatun tayta.

Ñawpaman ayllullakta apaktaka hatun apu shutipi rixsin, , kay maskay ruraypika Segundopi shutichikirmi hatun taytataka, paymi hatun yuyay yachakmi kan, kay ayllu llaktapika paymi ñawpaman apak kan, paypaman rin imatapash ayllu llaktapi mutsurikpi, imatapash tapunkapa, shinallata pipash mana allí

kawsakupipash hatun tayta ahayan, wakinkunaka ayllu llaktakunamanta, karu llaktakunamantapashmi ahayayta ushan.

Saraguro kitillipika tukuy ayllullaktakunami ñawpaman apakta charin, kay ñawpaman apak hatun taytakuna kan, kay ñawpaman apakunaka wakin watakunata sakirita ushan.

Ayllu llaktakunapi shuk hatun taytallami tiyan, kay ñawpaman apakka mana hampiyachak kan, shinapash ayllukunata yanapashpa kan.

Hatun tayta tawka imakaykutana charin:

- Llankana Ayllullaktamanta.
- Sumak kawsayta yachachina.
- Tukuy ayllullakta mashikunata ñawpaman pushana
- Sumak runa yuyaykunata riksina
- Ayllullakta makanakuykunapika chaywipi shayarishpa alliman kachun napan.
- Aknanaykunata shinayta ushana kan
- Kapak raymita pushak kana.
- Ayllullaktapi hatun tayta shutipi riksichun

Hatun taytaka, mana kapak raymipa markantaytachu kan, shinapash hatun taytaka kay raymipika, markan taytawan, markan mamawan, yachakwan ñawpapi purín.

Tawka taytakuna, mamakunawan rimarirkani, shinapash mana tukuykuna ñawpa yachayta riksinchu nirka, ashtawapika tawka hatun yayakunatapash tarpukani, paykunapash mana ñawpak yachaykunata riksinchu nirkami.

Tayta Segundo Yachakka, Saraguro llaktapi wacharishka, payka pichka chunka chusku watata charin, payka mana yachachik ukupi yachachikchu, payka hanmpi yurakunawanlla llamkan.

Rimanaypika mana kichwapi rimankapak munarkachu, “runa shimitaka pachamamawanlla rimana kan” nirka, chaymanta paywan mishu shimipi rimarirkachi, shinami aknanaykunata kichwa shimipi rurarka, chaypi runa shimipi hatun yuyaykunata uyachirka.

Apuk tayta Segundo, Membrillo ayllullaktamanta kan, payka nin tawka ñawpa hampiyurakunata rurayta ushani, chaymantak paypa uchilla chakrapi tawka hampiyurakunata tarpushkata charin imashina: manzanilla, sabila, sangorache, altamisakunata.

Nanyachiy

Kay maskay rurayta shinankapaka kallarirkanimi pusak nikiwan, iskun nikiwan, chunka nikiwanpash, paykunaka UECIB “ABC” yachachik wasimantakmi kan, kay nikikunapika mana runa shimita rimayta ushankuna, kallariپی yachachikwan rimarkani, katipika tayta, mamakunawan shinami tukuripi yachakukkunawan.

Membrillo ayllullakta runakuna napaymanta yachakman chayayta usharkani, shinami payka shuklla yachak kan mana Membrillo ayllullaktapika shuk tyanllu.

kallaripika Salvador Yachakwan rimayta rurarkani, paywan mishu shimipi rimarkani, mana kichwa shimipi rimankapa munarka, paypa wasipi rimanakuyta rurarkani, kallariپی tapurkanimi kay shuyurikuchikta rurana

ushanachukani nishpa, kipamanka paypa mamawan rimarita shinayta usharkani, kay sumak warmika Tamia shutimi kan, kanchis chunka kanchis watata charin, chay warmi tawka hawkey kawsayta rimawarka, shinapash mana video shinayta sakirkachu, paypa nunayta apanka nishpa, kay rimaytaka ñukapa killkana pankapi killkarkani, Tamia yachakka kay pachakunapi mana yachak mama kanllu, ishkey watata ña sakirishka kan, shinami sukta chunka ishkey watata yachak warmishna llamkashka.

Tamia yachakmama, payka ayllu llaktamanta wachachik warmimi kashka, kunan pachapika unkuk nanaywan kan, chaymantak mana llamkanllu. Shinapash tukuy hampi yurakunata paypa umapi charin, shinami tayta Salvador mana ima rurana yachashpaka, paypa mamata tapun.

Tamia yachakmama, kay pachakaman paypa chakrapi tawka hampiyurakunata tarpushka charin: ruda, clavel, manzanilla, savila yurakunata.

Shuk rimanakuyta rurarkanimi Pakarina yachakwan, wachachik warmiwan. Pakarina warmika yachachikmi kan, payka punchata Inti raymi yachana wasipi llankan, shinapash chishikunata wachachik warmishna llamkan, kay warmika kanchis watatami hampi ukupi llamkashka.

Pakarina warmiwan runa shimipi rimanakuyta rurarkani, paypa wasipi shuk uchilla kuskata charin shuk wachachik warmikunawan rimankapa, kay warmiwanka video rurarkanimi, shinapash mana yachayruray video rurayta usharkani, shinapash wachanakuktaka mana videopi hapita usharkanichu, chaypi nirkami rikuytalla ushanki, shinamanta killkana pankapi killkarkani.

Luis taytawanpish rimakuy rurani, kay tayta, Pakarina yachakmamapa kuskari kan, kay runa mana uchillamantak yachaktayta kan, kay kari Pakarina mashiwan yachachin, kay pacha ña chunka pichka ñawpa

hampik kan, shinaka kunan pacha Ilincho, Selva Alegre llaktaman purín, chaypi rimanakuy urku, rumikunawanpish ruran.

Luis taytawan urkukunaman rirkani, chaypi paypak rimanakuyta hatun samay pachakamakkunawan rurayta rikurkani. mana videota rurarkani, chaypi mana williwilliwan purirkanchik, chaypi churanalla aparkanchik.

Hatun urkupi shuk waka tiyan, tayta Luis wakata rikushpa mañayta kacharka, chasnallata punkurkanchik, kipa tukuy sachamantak pirurkanchik.

Llamkayta rurashka

Kallari nikipi tukuy San Pablo de Tenta llaktata purirkani, tayta mamakunawan rimashpa, shinapash mana yachayka rimankapak munarkachu, tawka taytakunaka niwarka “Ñukaka mana yachakkanichu”.

Chusku punchata purirkani, shinapash mana tukuykuna ñawpa yachaykunata riksirkachu, chusku punchapi, puncha tukurikukpi Luis taytawan tuparirkani, shinami paywan hampiyurakunata rimayta usharkani, chay mashi willawarka maypi Yachak tayta Salvador kawsakta, chaymi paypa wasiman purishpa rirkani, shinapash paypa wasiman chayashpaka nirkami, “mana rimayta ushanichu, chay punlla hampinakani nirka”, shinamanta ñuka nirkani, “kikinpa llankta imashina hampikta rikunkapa munani”, chaypimi yachak nirka “shinaka rikuylla”, chashnami himashina hampikta rikurkani.

Yachak tayta Salvador nirka, “kay punchata mana rimanakuy rurayta ushani”, payka chay punchata tawka unkukunata charirka, katipi ñuka nirkani: “Kampa llamkayta rikunkapak munani”, tayta yachak ari niwarrka, chashnami imashina hampikta rikurkani.

Tayta Salvadorka paypa wasipillata llamkan, shinallata chaypi shuk uchilla hampina ukuta charin, chaypika shuk chakanata killa, killa rurashpa katin.

Chashnami wacha punchapi tayta Salvador rimanakuyta rurarkani, shinapash mana tukurikta rimanakuyta shinarkanichu. Chaypi ñukaka rikurkani, yachakka paypa hatun mamawan kawsankashka, chay hatun mamaka yalishka pachakunapi yachakkmi kashka, shinami kimsantipura rimanakuyta rurarkani, shinapash yachak mamakaniwarka “Ñuka kanwan rikmashallami, shinapash mana rikunata willi willipi ruray, ñukata nunuta shuwankami” kay warmi iskun chunka pusak watatami charin, chaymantak mana rikuytukuyta munan.

Yachak tayta shuk punchata yachana wasi ukuman kayarkani, kallari nikipi yachakukuna mana yuyaykunata hamuktarka, shinami kipa pachapi ñukawan rirka.

Ñuka shuk punchata ñukapa yuyaykunata rimarkani yachana wasi apukwan, chaypimi nirkani, shuk rimarikta shinanshun, chaytaka pusak, iskun, chunka paktaykunawan rurankapa munani, chaypika yachak, yachana wasi apuk, ñukawan rurashun nirkani.

Yachak tayta, yachakukunawan kichwa shimipi, mishu shimipipash rimarka, chay punchata rimarka nunuy nanay, aycha nanaymantapash, chaypika wamprakunaka yachak kichwa shimipi rimaymanta mana tukuyta hamuktankuna.

Chay punchallata yachak tayta yachakukunawan hampiyurakunamantak rimarka, shinami tukuy punchata yachaywan yachakunakurka. Apuk yachana wasimantak munarkami shuk rimayta shinankapa, chaytaka kanlla kanchapi shinankapa munarka, shinami Apuk yachana wasimantaka shuk llankayta wasipi rurachun kacharka mana kay mushuk yuyakuna chinkarichun.

Yachana wasimanta Apuk ashkata kuyarka kay yachaykunata rurashkamanta kancha yachanawasipi, yachaywan yachakukunawanpash. Shinami Wasiman llankayta kacharka, chunka yuyayta killkachun chaypika yachakukuna killkana karka imata hamuktashkata chay rimaypi.

Shuk rimanakuyta rurarkani Pakarina yachak mamawan, Pakarina yachakka ñukapa hatun mamapa mashimi kan, chaymantak ñukawan rimanakuyta rurarka, Pakarina yachana wasipi yachachikmi kan, chaymantak mana rimayta utka shinayta usharkani, shinapash inti punchata centro cultural wasipi yachakukunawan karka, chaypimi rimanakuyta rurayta usharkani..

Pakarina mashika kushillami rimanakuyta rurarka, paywanlla runa shimipi rimanakuyta rurayta usharkani, kay mashi niwarka “Ñuka mama shimika kichwami kan, shinaka chasnalla rimashun” chaypimi Pakarina mashiwan kay maskay rurayta (TIC) rimarkani, chaymantak kay sumak shimipi rurarkanchik.

Pakarina mashika Inti Raymi yachana wasi ukupika yachakukunawan ishkay shimipi riman, kichwapi, mishu shimipipash.

Pakarina wachachik warmika, mana “Abc” yachana wasiman rita usharka, Pakarinaka tutamantak shuk yachana wasipi llamkan, shinami Ñamarin ayllullaktapi yachachikmi kan, chaymantami payka mana ñukata kunpayta usharka “abc” chayana wasiman, shinami yachakukunwan parlachun munarkani, shinapash yachakukunaka Pakarina mashita riksirkami pi kakta.shinapash paykunaka wachachik warmi kakta mana yachankunkuna.

Pakarina Yachakpa chakraman rirkani. Chay chakrapika hampiyurakunata charishka, Pakarina mashika mana tukuy yurakunata tarpushkata charin, wakin yurakunaka sachak yurakunami kan, tawka yurak hampikuna mana tarpunachukan imashinami: Altamizu, Santa Maria, Verbena sachak yurakkuna kan,

shinami kay hampi yurakunata hapirin hampinkapa, shinami payka sabilata, cedrón, manzanillakunatapash tarpushpa charin.

Shinallata wakin hampi yurakunataka mishu shimipi shutichiska, chaymantak mishu shimipi killkarkani.

Wachachik warmi llankay.

Chawpi puncha karka, Achiyaku ñuka mashi kan, chay warmika kimsa chunka watata charin, payka wiksa nanaykunata charirka, chaymantami Pakarina yachak wasiman rirka, Pakarina shuk wachachik warmi kan.

Shinami Pakarinaka Achikyakupa wiksata rikurka, chaykatipi wiksapi allilla makirukawan waktarka, shinami tukuy wiksapi shinarka, chaypimi wachachik warmi nirka: Achiyaku kikinka chichushka kanki, shinamantami nanachikun, shinallata kimsa killata chichu kanki, shinapash kunan pachakunapika mana yacharirin kari, warmi kakta. Chay katipika shinami nirka, ima nanayunata charishpaka ñukawan rimankapa shamunki, shinallata mana shamuyta ushashpaka ñuka kampa wasima risha, shinallata mana shinchi llankaykunata rurayta ushanki, shinami hampi yakukunata hupyachu kurka.

Tukuy punchakuna, tutakunapipash hampi yakuta upyana kanki..

Awaki punchapa: tutamanta nara mikushapa sabila hampi yakuta upyana kanki.

Wanra punchapa: Shuk hampi yurak “diente de león” yakupi timpuchishpa, mikushka kipa upyana kanki.

Chillay punchapa: san Juan yurakmanta, pichka pankata kapishpa yakupi timpuchishpa mikukushpa upyana kanki.

Kullka punchapi: Ishkay hampi sisa caléndulata yakupi timpuchishpa, chishi mikushka kipa upyana kanki.

Chaska puncha: yakupi timpuchinki gengibre, katipika chay hampy llukshishkamanta shuk akillata upyay.

Wacha punchata, Inti punchatapash achka yakuta upyay, tukuy punchata achkata mikuy, shinallata shuk punchataka shuk melón berrowan kutashpa upyay, berroka ninan allí mikan chaymantak achkata upyana kanki. Shuk nanayta charishpaka kayman shamunki.

Shuk killa kipaka Achukyaku chusku killa wiksayu karka, shinami payka wachachikwarmipa wasiman rirka, shinallata paypa wiksa hatun karka, Pakarina yachayka kushilla nirka, “shamuy kikinpa wasipi kanki”.

Pakarina nirkami kunan pachapi allimi rikurinki, mana llakillachu kanki, shinapash ñuka yachanimi kikinka shuk warmiku waawata charikrinki.

Kampa wiksaka rumpalla kan, Chaymantami warmiku kakta yachani.

Shuk killa kipa Achikyaku shuk hatun nanayta charirka, chaymantak wachachikwarmi wasiman rirka, mashi Pakarina paypa wiksata rikurka, kipa paypa rakatapash rikurka, chaymi yawarta rikurka, katipika nirka kikinpa wawaka ña llukshinkapa munan, shinapash mana pachakunara kan, chaymantami shuk hampi yakuta upyanakanki, kunan pachapi rurasha.

Pakarina shuk mankapi yakuwan churarka: Jengibre, Manzanillata, tilota, mentata, poleotapash, tukuy hampikunata timpuchirka, shinami kay yakuta Achikyaku upyachun kurka, chashnami paypa nanayka chinkarirka.

Kipa pachakunapi Achikyaku, pusak killa wiksayu kashpa wachachik warmipa wasiman rirka, chaypimi Pakarina nishka, “mashi Achikyaku, kipa killapi wawata ña charikrinki, chaymanta kunan punchata

armachikrini, kay armay yakuka tawka hampi yurakunata charin, shinami kikinka sinchi sinchi tukurinki wachana punchapa shinallata hawalla ukkuyta ushakrinki.

Kay hampi yurakunata timpunchikrini: puka wantuta, altamisata, llullu eucaliptota, león wiwapa kiru, verbenata, rudatapash, shinami tukuyllata yakupi timpuchishka kipaka armana kanki, shinallata chaytaka kikinpa wasipi rurashpa shuk punllata hunkaypi armana kanki.

Shinami rurarka, shuk punchata hunkaypi.

Unkuna pucha paktarirka, Achikyaku hatun nanayta wiksapi charirka, Pakarina ishkay makirukawan rakapi rikurka ña unkunalla kakta, chaypi tapurka, kaypi shuk waskata charinkichu, kikinka kunkuripi churari, sinchi sinchi puhanata ruranakanki, chaypi wawaka llukshinka, chasnami shuk sayllata pararka.

Chay pachapimi wawaka llukshirka, Pakarina nirkami, “Kay pachapi kikinka kawitupi puñuy, ñuka wawata rikusha”.

Chashnami, Pakarinaka wiksa unkushaka puchata kuchurka, kipaka wawata armachirka shinallata mutanakunata churachirka, kipaka kampikuta upyanata warmiman rurarka, shinapash nirkami kunan punchamanta tukuy punchakunata atallpa apita mikunakanki, chashnallami sinchilla tukunki, shinata chusku chunka puncha yalikpi wiwa aychata mikunakanki.

Pichka puncha yalikpi kikinpa wasiman shamukrini, chaypi armachina kani, tawka hampy yurakunawan, “chaypi churashun, Yurak wantuta, Romerota, Manzanillata, Verbenata, Mentata, Cedronta, rudapash, chashna sinchi sinchi tukunki” wachachik warmi nirkami.

Yachak llamkay

Yachak Salvadorka llankaykunawan kallarinmi killa tutakunapi. Payka Putushio urkumanta yakuta wasiman apamushpa, tukuy tutata killapi sakín samachun.

Anchayupak: Kay yaku mana chuyaklla yaku kana uchan.

Kaya punchapaka, yachak taytaka Putushio urkuman purírka, shinallata kay urkuman witsikankapaka, chay punchata taslla churarinata churarina kan, chay punchataka hatun apukkunawan runa shimipi rimarinka.

Putushio urkuka shuk wakata charin, chaymantak kichwa shimipi rimana, kay wakaka shuk apukmi kan, shinallata wakaka urku Putushiomipa shunkumi kan.

Shinami urkuta mana yaykunta mañashpaka kay urkuka ninanta tamiachin, mana kashpaka runakunata chinkachinmi, shinami urkuka kuliranlla.

Hatun hampikka urkuta ñanta mañashpaka purírka, yachak tayta mana tukuy ñanpi ruanata churirkachu, ruanaka taslla churarinami kan, chaymantak mana churarirka, shinallata tayta yachayka tukuy hatun apukkunawan rimashka kan, shinami kipakunapi Putushiopa shunkuwan rimakrin nirka.

Shinami urkupi purikushpa tawka hayak rumikunata rikurirka, yachak tayta mana tukuykunata aparkachu, shinami wasipi charinmi nirka, shinapash shuk hayak rumita minishtin nishpa aparka ampykunata rurankapa, shinallata tukuy hayak rumikunawan rimarka imashinami paypa llakta runakunapa nanaykunata hampychinata ushana kan.

Kay hampik runa, sachá hampy yurakunata aparka.

Kipamanka uchilla kuchaman armankapa rirka, shinapash ñawpashpa shuk mañayta apukkunaman shinarka, kay mañaypika, ninata, yakuta, allpata, wayrapash mawkarka, shinami chakanata shinarka, chay kipaka hampik runaka mana takrawan armarka, kay penko yurawan armarka.

Shinami aknanaykunata shinashpa, shinallata urku shunkuwan ima mutsurikunata rimashpa, yupaychashpa tukuy yachaykunata karashkamanta wasiman rirka.

Chasnami watan, watan kay pawkar raymi killapi, wakinkunaka mushuk wata shutipi riksin, shinami kay aknanaykunata rurashpa katin, kaytaka tukuy watatata allí richun rurankuna.

Shinami kati pachakunapika kallari killa chaska punchata, sachá ampy yurakunawan arman. Shinapash kay arkmaykuna mana mapaykuna paypa aychapi kidanchun.

Kay ampy yurakunami kan

Estas plantas son:

- Eucalipto.
- Ruda.
- Verbena.
- Santa Maria
- Altamizu.
- Laurel.
- Kanela.
- Romero.

- Pena pena sisakuna.
- Yana wantu.
- Albaca
- Tomillo.
- Killu sisakuna.
- Puka sisakuna.

Yachak tayta Salvadorka, killan, killan shuk chakanata ruran. Kay chakanapika chusku punkuta ruran, kay pumkukunapika nipakunata churarin, kay nipakuna kan, yaku, allpa, wayra, nina, chasnallami pachamamawan rimanata usharin.

Shinami chakanata Putushio urku willka rumikunawan ruran, shinami kay chusku punllata ruran.

- Yakukilla – Yaku killa.
- Allpa – allpa punku.
- Nina – nina yaku.
- Patpa (Pluma) – wayra punku (patpa wayrapa unanchaykuy).

Ushnutapi yachay tayta, killu, yana, yurak, tulpukunapish sarata churan.

Saraka Saraguro runakunata unachaykunashnalla kan.

Willka rumikunami Putushio urkupa shunkutami unachay.

Shinallata tawka tullpu sisakuna, sacha hampy yurakunapash unachay Putushio urkuta.

Kay Pachapika yachak taytallami kay sumak hampykunata tukuylla runakunaman rurayta usan, shinallami hampyta ushana kan.

Yachak taytami tukuy hampykunata runakuman rurayta usan, shinallata tukuy mutsirushka hampykunata imashinami atallpa lulunkunata, sachá yurakunata, wiwakunatapash yana tulupi churashpa shitan, mana kutin shuk runakunata hampinkapa mutsunllu, shukta shuktami runakunata hampynkapa mutsun.

Hatun tayta, mamakunapish llamkay

Hatun tayta, mamakunami ayllu llakta pushakkuna, paykunami ayllu llaktapi ñawpapi shayaririnkuna chaymatami paykunata tukuy runakuna riksin, shinallata Kapak Raymipika paykuna pushashkkuna kan, shinapash mana markantayta, markanmama kanchu. Shinami paykunaka yachay mamawan, yachay taytawan, ayllu llaktakunawanpash paktalla purinkuna kay raymipika.

Ñukaka chaska punchapi Salvador taytapa wasiman rirkani, chaypimi payka llankakurka, chaypimi ñukaka shuk mashiwan rimarkani, payka nirkami “shuk mashipash yachakmi kan, Manuel yachakmi kan”. Shinami Inti punchata Manuel mashipa wasiman rirkani, kallariyapika mashiwan kushilla rimarkanchi, shinami kipaman nirkanimi ñawpa yachaykunata rimankapa munani, shinapash kay mashika niwarka “mashna kullkita kukriwanki kay sumak yuyaykunata rimanpaka”.

Shinami Kay mashika kullkillawan sumak yachaykunata rimankapa munarka, shinamanta mana rimanakuyta rurarkani. chaymi kipa pachakunapi shuk hatun tayta nirka “Chay mashi mana sumak yachak kanllu, shina shinalla yachakmi kan, shinamanta ñukanchik mana chay mashiwan hampikunata ruranchik”

Kipa pachakunapi Polibio Yachachikwan rimarkani, kay yachachikwan Pakarina yachak wasiman rirkani shinami pakta pakta rirkanchik, shinapash chay punchaka Pakarina yachak mana wasipi karka. Shinapash

chay punllaka Pakarina yachakpa churi naparka, shinallata nirkami, “payka mana wasipichu, Ñamari ayllu llaktapi yachachikmi kan, chaymantak mana tukuy pachakunata wasipi wachachishpa llamkan”.

Kati Wacha punchata Pakarina yachaypa wasiman rirkani, chaypimi ñukapa yuyayta rimarkani, shinami Pakarina mashi ñukawan rimanaykunata rurarka, “Mama pakarina kichwa shimipi rimankapa munani” nirkani, kay warmika asishpalla “allimi kan, ñukanchikpa shimika kichwa shimimi kan, kallarishun” chaymantak Pakarina mamawanlla runa shimipi rimanakunata rurayta usharkani.

*Anchayupak: yachak taytakuna, yachak mamakunapash sumak yachaykunata mana Saraguropa llaktamanta kashpaka mana rimankapak munankuna.

Chusku niki

Sumak ñawpa yachaykunata yachana wasi ukupi yachachik

Yachak taytaka mana yachana wasipi llamkanllu, shinapash shuk punchata yachana wasiman kayarkani, shinami yachak tayta niwarka “Wamprakunaman yachana wasipi sumak yachaykunata yachachinami

kanchik”, sumak yachaykunaka mana kichwa shimipimi killkashka kanchu, shinallata ñawpak apak runata mana charin, chaymantak mana yachak taytakuna yachana wasipi llankanchu.

Yachak taytakunaka yachana wasipi mutsuymanta mana llamkanllu, shinallata taytakuna, mamakunapash mana wamprakunawan sumak yachaykunata kay pachakunapi rimanllu, chaymantpash shuk yachaktalla yachakukunaman yachachin, shinami wamprakunaka yachana wasipi kay yachayruraykunawan kushillakunami karka.

Yachana wasi ukupi wamprakuna mana ñawpa yachaykunata riksinkashka, ñukami wakinta yachachirkani, shinallata taytakuna mamakunapash man kallarimanta kay sumak yachaykunata wamprakunawan rimanchu, tawka tayta mamakunapash mana Saraguro llaktapimi kawsanakunllu, wakinkunaka Estados Unidos mama llaktapimi kawsankuna, shinamantami wamprakunaka mana tarpunakunata, wiwakunata wiñachitapash ushankuna. Tukuy wamprakuna riksini pita Salvador tayta kakta, shinapash mana yachayta tapuykunata shinayta ushanakurkachu, kay pachapika tawka wamprakuna ninakun: “Mana unkushkanichu, chaymantak mana hampy yachakpaman rini”, shinallata tawka wamprakuna nirkakuna: “Ñuka shuk punchata yachak tayta Salvador wasiman rirkani, imashinami wiksa nanaywan, uma nanaywan, wayrashkawan, kayshu nanaykunawanpash, chaymantami yachakta riksini”

Tawka wamprakunata yachak taytaka hampishka, shinallata wamprakuna mana imashinata rurashkata yachanllu.

Wamprakuna kay tapuykunatata rurarkakuna:

- Imatak wachachik warmi kan:

Wachachikka warmita riksirin: paykunaka warmi wiksayukunata wachachikta yanapankuna.

- Katipika tapurkami, Pita kaypi wachachik warmiwan wacharishka.

Shinami mana tukuykuna wachachik warmiwan wacharishkachu kan, shinallata tawka wamprakuna hatun hampi wasipi wacharishka, chashnami paypa mamakunaka munashka, shinallata mana tukuy mamakuna runakuna kan mana tukuy mamakuna wachachik warmikunawan rishka, wachana puncha paktakpika hatun hampina wasiman rishka, paykunapa allími kan nin.

- Katipika ñuka tapurkani kay ayllu llaktapika tiyanllu wachachik warmikuna .

Wamprakuna tigrachirka “Ari, yachak-yachachik Pakarina, San Pablo de Tentamanta wachachik kan”

* ANCHAYUPAK: Kay tapuykunata ishkay shimipi rurarkani: runa shimipi, mishu shimipipash, shinapash tukuy wamprakuna mana kichwata alli rimayta ushan.

Tariskakuna

Tayta yachak yachakukunawan

Yachak Salvador Gualan, wamprakuna, pusak, iskum, chunka pataykunawanpash, rimanakuyta rurarkanchik, tayta Salvador tawka kawsaykunata rimarka, shinallata Tayta Salvador ishkay shimipi rimarka, chawpita mishu shimipi, shuk chawpita kichwa shimipi.

Tayta yachak shuk churu sisata, sarawan, purutuwan, wamprakunawan rurarka, chashnami kallaripi aknanayta rurarka, wamprakuna churupi tawka muyukunata churarka, kipaka shuk rumpapi tiyarirkanchik, chaypimi shuk killkana kaspiwan shinallata shuk killkana pankawan yachayta uyarkanchik.

Yachak taytaka achka hampiyurakunamanta yachachirka.

Tayta Salvador nirka: “Kaykunami hampiyurakuna: purutushunku, wiksa, ruparikunkuypash”, chay katipi nirka: “achka hillaykunawan llamkanakanchik, chay shutikunata wamprakunawan uyarkanchik, shinallata yurakunaka kawsayta charin nirka”.

Hampik yachak tawka hampy yurakunata yachana wasiman aparka, imashinami sabilata, manzanillata, berrota, romerota, toronjilta, verbenata, hampy yurak santa mariata, cedrónata, ajota, hierba buenata, zambo shukpurakunatapash. (tukurik Anexos).

Hampik yachak wamprakunata tapurka, mashna hampy yurakunata tarpushkankichik, shinallata yachakukuna mana tukuy hampy yurakunapa shutikunata yachanchu, shinamantami yachak tayta shutikunata willarka.

Hampik yurakunataka paypak chakramanta apamurka, chaypimi tarpushkata charin, chaymantak yachakukuna rikuchun aparka.

Kay yachayrurayka yachakukunapak mushuk yuyaykunami tukurka, chaymantak tukuy wamprakuna sumak sumakta uyanakurka.

Shinamanta yachakka tawka hillay hampikunata charin, kay sumak hampikunata tukuy Saraguro ayllu llaktami charin.

“kay yachayruraykunata Tawantinsuyopa pachakunamanta rurankuna” chashnami yachak Salvador nirka.

Shinami yachak tayta kay sumak hampi hillaykunata mutsun:

Hillay yachak tayta/mama

Shuti	Mutsuy	kakrikuchik
Yana Kuy Yurak kuy	Unkuyta hampinkapak	Tutamanta mana intiwan, awaki Chaska puncha tukuy ukkupi kuyta kakuy. Yachak shuk rimanakuy hatun samaykunawan ruran.
Vela	Unkuyta yuyayrikuchik	Yachak, ninapi nanaykunata, unkuykunata, llakikunatapash rikun.
Atallpa lulum	Unkuyta yuyayrikuchik	Yachak tukuy ukkupi lulumta hakushpa, kipa pachapi yakupi churan, chaypi rikun imata runaka charin. Kay lulumtaka kari atallpa, warmiatallpata sarushkami kana.
Yachak rumi/aya rumi	Pahu unkuyta karuyachinkapa	Tayta/mama yachakunapash Putushiu urkumanta wasiman kay kampita apamuyta yachan, hampinkapa shuk runa ukkupi chunka ishkay rumita churana kan.
Hampiyura	Tawka ukku nanaypa	shuk yaku upyanata rurana.

Ishpinku	Wayrashkata hampinkapak	Yachakka, sinkapi ishpinkuta churana kan, ishpinku tawka hampiyayta charin, shinallata machana yakutapash charin.
----------	-------------------------	---

Kay hampi yurakuna uku aychata nanaykunata allichin, imashinami purutushunkuta, uku aycha rupariktapash.

Kay hampiyurakuna kan:

Chiriy hampiyurakuna		
Ayaviru.	Granadilla.	Linaza.
Churuyuyu.	Achupilla.	Berro.
Pelo de choclo.	Aleluya.	Jicama.
Cachicerraha.	Chalmura.	Allpamallie.
Escamal blanco.	Llantem.	Chupacaballo
Hojas de zambo.	Sauco negro.	Siempre viva.
Papaya.	Patakunyuyu.	Lengua de vaca.
Achokcha.	Taraxaco hembra.	Huamintsi.
Taxo de castilla.	Lechero.	Lechero.

Kay hampiyurakunaka kay nanaykunapami kan: Chiri chiri, uhuk, lumarisu, uma nanay, ukku nanay, tullunanaypapashmi kan.

Kay hampiyurakunaka kan:

Kunuk hampiyurakuna		
Oregano.	Torongil.	Konkona.
Cedron.	Tipo negro.	Cardo Santo.
Yerba Luisa.	Arrayan.	Botoncillo.
Matico.	Ajo.	Aguacate.
Borraja.	Perejil.	Anis.
Cebolla Colorada.	Salvia real.	Chilca negra.
Eucalipto.	Manzanilla.	Higuillera.
Naranja.	Tipo blanco.	Pintak.
Laurel.	Moras facha.	Higo.
Mosquera.	Romero.	Tupial.
Penco negro.	Pumamaki.	Chini.
Paiku.	Alisu.	Minkari.

Marku.	Alfalfa.	Menta.
Kashamarucha.	Achikoria blanca.	Ashnak yuyu.

Warmi wachachik hampiyurakuna

Hampiyura chichushkakunapak.		
kallari kimsa killapa		
Hampiyura	Ima shinami hampina kanchik	Ima rayku.
Apio.	Aywasa	Tunaka
Anis Estrellado.	Aywasa	kuyna, waskikuna
Linaza.	Aywasa	Akakichki
Toronjil.	Aywasa	waskikuna
Albahaca.	Aywasa	wiksanaray
Poleo.	Aywasa	lumarisu
Sabila.	Hilli	kara mapashka
Cidron.	Aywasa	wiksanaray

Chuskumanta sukta killakaman		
Almendra.	Aywasa/wira.	waskikuna/punkisirka.
Jengibre.	Aywasa.	Akakichki.
Te negro.	Aywasa.	Chiri.
Alfalfa.	Aywasa	Hierro.
Kanchismanta iskun killakaman		
Manzanilla.	Aywasa	Wachay utkachiy.
Hierbabuena.	Aywasa	Chiri/Kuynana.
Brevo.	Siki armay	Wachay utkachiy.
Calendula.	Aywasa	Kiyawunkuy.
Hinojo.	Aywasa	Yapay ñuñu.
Ruda.	Aywasa/Siki armay	Chiri/kuynana.
Romero.	Aywasa	Wachay shullu.
Berro.	Aywasa	Hierro
Baldo	Armay.	Millay samay

Apio	Aywasa	
------	--------	--

Wachachi paktakpa.

Hampiyurakuna wachay nanaykunapak	
Wachay punchapak kay hampiyurakunami mutsuririn: shuk hampy yakuta machakana yakuwan chapushpa upyana. Chashnami wachak warmika sinchi churarinka, shinallami wachayta utkachik.	
Sangorache (Ataco)	Ruda sisakuna.
Aymusapa muru	Machana yaku.
Wachay tukurishkapi, wachakka kampi yakuta upyana.	
chusku chunka puncha kipaka, wachakka runa atallpata mikuna kan, shinallata chusku chunka punchapi wiwita mikunakan, chashnami warmi sinchiyanka.	
Tukuy punchakunata achkata kunuk yaku upyana.	
Pichka punchata kawitupi kana, mana chiri yakuta takarina.	
Pichka punchapi wachak warmi armachinka.	

Kay hampiyurakunawan warmi wachashka armana

wachashkamanta pichka puncha kipa kaywan armana kan.

Laurel	Cipre
Romero	Eucalipto tierno
Santa Maria	Higo
Moradilla	Huaviduca
Hojas de fresa silvestre	Ruda
Ataco	Verbena

Tukuy kay hampiyurakunata yakupi timpuchina, chay yakuwan wachachik warmi armachinka.

Chay yakutallata asha machana yakuwan upyana, kipaka kunuk churanawan samana.

Kay hampiyurakuna ñuñuta charinkapak hupyarín

Puncha punchami aywasa hampiyurata timpuchishpa upyana:

Huaviduca.	Caracol (churu wiwa).
Higo.	Toronjil.

Warmipoleo.

Kay mishki murukunata mikuna yapalla ñuñuta charinkapak

Chay pachakunapi warmika mana ñuñuta charinpika, tawka aywasata shinallata mikuykuna tiyan, ñuñuta charinkapak warmika kay mikunakunata charin:

Tomillo.	Aceite de recino.	Frutilla.
Zanaoria blanca.	Uvas.	Manzana.
Avena.	Mango.	Brocoli.
Platanos.	Naranjas.	Espinaca.
Cebada.	Camotes.	Queso.
Kinuwa.	Kiwi.	Ajo.
Remolacha.	Jengibre.	Lechuga.
Ocas.	Mellocos.	Berro.
Alfalfa.	Zambo.	Zapallo
Col verde.	Arbeja tierna.	Achokchas
Almendras.	Quesillo.	Toronja.

Luma.	Chirimoya.	Melon.
Papa.	Camote.	Zanahoria colorada.
Queso.	Leche de vaca.	Quesillo
Platano verde.	Gallina criolla	
Ñuñuta charinkapak, mana chiri yakupi armana, tukuy kuski laurel yakupi armana.		

Wachashka kipa, mana alli sakirishka

Shuk warmi sarun pichka puchapi armashkamanta, kay warmika mana alli sakirishta kanka. Chay pachapika kay aywasata rurana kan, kanelata, machana yakuwan timpuchishpa, chayta upyana kan.	
Higo.	Warmipoleo.
Moradilla.	Toronjil.
Diente de león	

Yachay ñanta rurachik

Wamprakuna pusak, iskun, chunka pataykuna “Abc” yachana wasimanta mana runa shimita yachanchu, wamprakuna ashallatak runa shimita rimayta yachan, chaymantak shuk uchilla yachayñanta rurarkani, kay yachayñanta kimsa hunkaypi wamprakunawan rurarkani.

Chashnami kallari niki wamprakunaka killkarka kichwa yachaykunata, chashnami wamprakunaka napaykunata killkarka, shinallata paykunaka kay pachakunapi, shamun pachakunapi, yallishka pachatapash killkanata yachakurka.

Kay yachak ñantaka pusak, iskum, chunka pataykunata rurachirkani, tukuylla pataykunapimi mana hamuktaykuna kashkachu, chaymantak kayta rurarkani.

Yachachikwan, wamprakunawanpash rimanakuykunata killkarchanchik shuk pankapi, kay rimanakuytaka yachachikmi rurarka, kipaka wamprakuna tukuy tukuyta uyarka, llakipaka mana allí tukuykuna runa shimita amuktankuna.

Kay yachay ñanpi yachakukunawan hampi yurakunata rikurkanchik, mana tukuy yachakukuna kichwa shimita rimayta usharkachu, shinapash wakinkunalla hamuktarka, shinallata wakinkuna mana rimayta ushanllu.

kunchaykuna

- Yachak Taytaka tawka sumak yachaykunata paypa yuyaypi charin. kay Runaka tukuy runakunaman hampita ruran.
- Wamprakuna mushuk yuyaykunata yachak taytawan yachakurka, shinallata yachak taytaka hampy yurakunata yachakukunaman rikuchirka, shinallami wamprakuna sumak hampi yurakunata riksita usharka.
- Pusak niki, iskun niki, chunka niki patay yachakukuna “Abc” yachana wasimantakuna mana kichwa shimita rimanchu, shinallata mana wasipipash rimankuna, shinaka tawka wamprakunapa ayllu wasipi

mana runa shimita rimankuna, chaymanta mishu shimi mama mishi tukushka, shinapash wakín yachakukunapa kichwa shimi, mama shimi kan.

- Yachak taytaka kushillami rikuririn sumak yuyaykunata yachakukunata riksichinkapa.
- Kay pachakaman pusak niki, iskun niki, chunka niki patay yachakukuna wakín sumak llakta hampykunata yachakushka, shinami wamprakunaka ñami shuk anchana killkayta ushankuna.
- Kay yachay ruraytaka kay kimsa pataykunapi shinarita usharin, shinallami paykunaka runa shimita yachakukurka.
- Wachachik warmi Pakarina mashika mana “Abc” yachana wasiman rita usharka, chaymanta yachakukuna mana Pakarina mashiwan pakta tuparita usharkakuna, shinamanta mana sumak yuyaykunata paywan rimayta usharkakuna, shinallata kay wachachik yachaykunata mana kushilla shinayta usharkanchik.
- Yachakukunaka sumak yachaykuna yachakunkapa munankuna, shinapash yachachik ukukunapi mana yachachillu, shinallata mana ruray ñan tyanllu, chaymantami yachakukunaka mana riksinkuna, shinapash Pusak niki, iskun niki, chunka niki patay yachakukuna “Abc” yachana wasimantaka ñami riksin.
- Yachachik mana ruray ñanta kichwa shimipi charirkachu, chaymantami yachakukuman hawa hawalla shuk shuk yachaykunata tullpukunata, wiwakunata, napaykunatalla yachachin, chashna wamprakuna yallishka pacha tullpukunalla, yupaykunalla, napaykunalla yachachinkuna, shinapash kay pachapi kchwapi ruray ñanta ñami charin yachachinkuna.

- Runa shimika (kichwa) allichin achak sumak yuyaykunata kay Membrillo ayllu llaktamanta, kay yuyaykunata katik runakunaman yallichishpa katina kan shinallami allichitan kichwa shimipi usharina kan.
- Taytaku mamakunapash mana runa shimipi (kichwa) wamprakunawan rimankuna, chaymantak mana yachachakunkuna.

Imashina Ruraykunata shinana

- Shuk pachata Yachak taytaman, wamprakunawan yachana wasipi llamkachun.
- Yachakukunata ayllu llakta sumak yachaykunata yachachina.
- yachakukunawa llankana kichwa ruray ñankunawan.
- Mana tullpukunata, napaykunata, yupaykunatalla yachakukunaman yachachina, ashtawan sumak yuyaykunata yachachina, shinallata paykuna kichwa shimita yachakunkapa munankuna.
- Yachana ukumanta llakta chakrakunaman, kanchakuman llukshina, mana ukupilla kana, shinami wamprakuna hampy yurakunata riksinka, shinallata yachachitaka mana yachakuna ukukunapilla usharinllu.
- Yuyaykunataka taytakunawan, mamakunawan, yachaykunawan, hatun taytakunawan, hatun mamakunawan, yachakukunawan yachana wasipi wakiyna, wamprakunaka kichwata yachakunkapa munakuna, shinallami hatun taytakunata hamuktay ushana kan. shinami sumak yuyaykunata kichwa shimipi shinchiyachinata ushana kan.
- Wakin Ruray ñanta rurana, aknanaykunata, chashnami mana yachakuna ukupi yachakuchun, wamprakuna llukshinkapa munankuna, kanchakunaman, urkukunam, kuchakunamanpash, paykunaya pachamamawan paktalla kankapa munankuna.

- Yachakukunawan runa shimipi rimana, shinallami paykunaka yachunkapa munanka, shinapash wakin yachachikkuna mana runa shimipi wamprakunawan rimankuna.

Kamuk Rikushkakuna

- Alcaldía de Saraguro. (2015). San Pablo de Tenta [Artículo]. Saraguro, Ecuador: Alcaldía de Saraguro. Aplicación Móvil gratuita "Runashimi UN". (s.f.). Grupo Gestionando Oportunidades. Recuperado de <http://www.gestionandootportunidades.com/archivo/16408#:~:text=El%20Runashimi%20o%20Kichwa%20es,del%20Ecuador%20con%20el%20Quechua>.
- Castillo, A., & Nuñez, H. (2020). La enseñanza del español como lengua materna: Presupuestos teórico-metodológicos. Quito, Ecuador: SciELO.
- Congreso Internacional, desafíos de la diversidad. (s.f.). Oralidad Modernidad. Kichwa. Imbabura, Ecuador.
- Duran, V. (2020). LA TRANSMISIÓN DE LA DIVERSIDAD LINGÜÍSTICA Y CULTURAL EN JUEGO DE TRONOS. UVIC.
- Dufour, I. (1993). La medicina tradicional y los Yachac en el Cantón Otavalo. Flacso Andes.
- Equipo Consultor. (2015). Mapa: Ubicación de la Parroquia San Pablo de Tenta. En E. C. Actualización del Plan de Ordenamiento Territorial 2014 - 2019. Loja, Saraguro, Ecuador: Equipo Consultor.
- Guerra, J. P. (2019, 15 de febrero). Incorporación de los saberes ancestrales en la educación ordinaria. <https://www.redalyc.org/journal/5826/582661249012/html/>
- Las comadronas, actoras clave para nacer, vivir y crecer sano en Guatemala. (2019, 14 de mayo). Recuperado de <https://blogs.worldbank.org/es/latinamerica/las-comadronas-actoras-clave-para-nacer-vivir-y-crecer-sano-en-guatemala>

- López, A. (2018). La enseñanza y aprendizaje de una segunda lengua en Educación Infantil: el caso del español. España: Universidad de Valladolid.
- Montaluisa Chasiquiza, L. (2007). Recuperado de <file:///Users/flavioorellana/Downloads/904-Texto%20del%20art%C3%ADculo-2324-1-10-20160211.pdf>
- Moeschler, M. (2014). Competencia de la comadrona tradicional en atención prenatal. Guatemala: Universidad de San Carlos de Guatemala.
- M Echavarría. (2022, julio 28). Importancia de las Lenguas Nativas en Ecuador. Recuperado de <https://grupoguard.com/ec/blog/categoria/importancia-lenguas-nativas-ecuador/>
- Oralidad Modernidad. (2023). Congreso internacional Desafíos en la Diversidad. Kichwa (M. Haboud, Ed.). Imbabura, Ecuador: Oralidad Modernidad.
- Pazmiño Perugachi, A. Y. (2022). La lengua kichwa en la era digital. En F. Garcés Velásquez & A. Muyolema C. (Eds.), Oralidades y escrituras kichwas (pp. 171-189). Quito, Ecuador: Editorial Abya-Yala.
- Pérez, M. U. (2019). Saberes ancestrales y tradicionales vinculados a la práctica pedagógica desde un enfoque intercultural: un estudio realizado con profesores de ciencias en formación inicial. En M. U. Pérez (Ed.), Saberes ancestrales y tradicionales vinculados a la práctica pedagógica desde un enfoque intercultural: un estudio realizado con profesores de ciencias en formación inicial (Vol. II, pág. 15). Educación y Ciudad.
- Perugachi Checa, M. D. (2021). Uso de la lengua Kichwa en espacios urbanos. Universidad Andina Simon Bolívar. Recuperado de <https://repositorio.uasb.edu.ec/bitstream/10644/8158/1/T3546-MIE-Perugachi-Uso.pdf>
- Saraguros Loja. (2015). Fashion, Traditional outfits. Saraguros, Loja - Ecuador. Loja, Saraguro, Ecuador: All Fashion.
- Sornoza, A., Giler, M., Lara, D., & Alcívar, D. (2021). Diversidad Lingüística en Ecuador: Un caso de Estudio en Manabí. Ecuador: Polo Conocimiento.
- Sustentable, S. A. (2018). Novum scientiarum. Recuperado de <https://core.ac.uk/download/pdf/277658247.pdf>

**UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN**

T2832-MIE-Iza-Analisis.pdf. (s.f.). Recuperado de

<https://repositorio.uasb.edu.ec/bitstream/10644/6602/1/T2832-MIE-Iza-Analisis.pdf>

Universidad Externado de Colombia. (s.f.). Observatorio Latinoamericano de Derechos Humanos y

Empresas. Saberes ancestrales. Recuperado de [https://www.uexternado.edu.co/observatorio-](https://www.uexternado.edu.co/observatorio-latinoamericano-de-derechos-humanos-y-empresas/etni-co-voce-para-las-comunidades-2/saberes-ancestrales/#:~:text=Los%20saberes%20ancestrales%20o%20tradicionales,Son%20su%20forma%20de%20vivir.)

[latinoamericano-de-derechos-humanos-y-empresas/etni-co-voce-para-las-comunidades-2/saberes-](https://www.uexternado.edu.co/observatorio-latinoamericano-de-derechos-humanos-y-empresas/etni-co-voce-para-las-comunidades-2/saberes-ancestrales/#:~:text=Los%20saberes%20ancestrales%20o%20tradicionales,Son%20su%20forma%20de%20vivir.)

[ancestrales/#:~:text=Los%20saberes%20ancestrales%20o%20tradicionales,Son%20su%20forma%](https://www.uexternado.edu.co/observatorio-latinoamericano-de-derechos-humanos-y-empresas/etni-co-voce-para-las-comunidades-2/saberes-ancestrales/#:~:text=Los%20saberes%20ancestrales%20o%20tradicionales,Son%20su%20forma%20de%20vivir.)

[20de%20vivir.](https://www.uexternado.edu.co/observatorio-latinoamericano-de-derechos-humanos-y-empresas/etni-co-voce-para-las-comunidades-2/saberes-ancestrales/#:~:text=Los%20saberes%20ancestrales%20o%20tradicionales,Son%20su%20forma%20de%20vivir.)

Yapaykuna

Yachak taytapak wiwakuna

Kuy:

Yachak taytapa hampiyurakuna:

Ruda

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Altamizu

Sabila:

Wachachuk warmipak hampiyurakuna

Romero:

Manzanilla:

Cedron:

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Menta:

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Sabila. Mama Pakarina mana kanchapi kay sabilata charin.

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Eucalipto. Putushio urkupi.

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

Hampiyurata ukku yachana wasipi (Yachak taytapa).

**UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN**

**UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN**

**DECLARATORIA DE PROPIEDAD INTELECTUAL Y CESIÓN DE DERECHOS DE PUBLICACIÓN
PARA EL TRABAJO DE INTEGRACIÓN CURRICULAR
DIRECCIONES DE CARRERAS DE GRADO PRESENCIALES - DIRECCIÓN DE BIBLIOTECA**

Yo, *Jhordy Marx Calle Orellana* portador de la cedula de ciudadanía nro. 1105751828, estudiante de la carrera de Educación Intercultural Bilingüe, itinerario académico en pedagogía del kichwa, en el marco establecido en el artículo 13, literal b) del Reglamento de Titulación de las Carreras de Grado de la Universidad Nacional de Educación, declaro:

Que, todas las ideas, opiniones y contenidos expuestos en el trabajo de Integración curricular denominada *Yachayñanwan kichwa shimita yachay ruraykunawan yachachinkapak; yachaymanta, ayllulaktapa kawsaytapash rimanakuypi ashtawan kay revitalización lingüística rimayta kay cecib "abc" yachana ukupi sinchiyanchikapak*, son de exclusiva responsabilidad del suscriptor de la presente declaración, de conformidad con el artículo 114 del Código Orgánico de la Economía Social de los Conocimientos, Creatividad e Innovación, por lo que otorgo y reconozco a favor de la Universidad Nacional de Educación - UNAE una licencia gratuita, intransferible y no exclusiva para el uso no comercial de la obra con fines académicos, además declaro que en el desarrollo de mi Trabajo de Integración Curricular se han realizado citas, referencias, y extractos de otros autores, mismos que no me tribuyo su autoría.

Asimismo, autorizo a la Universidad Nacional de Educación - UNAE, la utilización de los datos e información que forme parte del contenido del Trabajo de Integración Curricular que se encuentren disponibles en base de datos o repositorios y otras formas de almacenamiento, en el marco establecido en el artículo 141 Código Orgánico de la Economía Social de los Conocimientos, Creatividad e Innovación.

De igual manera, concedo a la Universidad Nacional de Educación - UNAE, la autorización para la publicación de Trabajo de Integración Curricular denominado *Yachayñanwan kichwa shimita yachay ruraykunawan yachachinkapak; yachaymanta, ayllulaktapa kawsaytapash rimanakuypi ashtawan kay revitalización lingüística rimayta kay cecib "abc" yachana ukupi sinchiyanchikapak* en el repositorio institucional y la entrega de este al Sistema Nacional de Información de la Educación Superior del Ecuador para su difusión pública respetando los derechos de autor, como lo establece el artículo 144 de la Ley Orgánica de Educación Superior.

Ratifico con mi suscripción la presente declaración, en todo su contenido.

Azogues, 02 de mayo del 2024

_____
Jhordy Marx Calle Orellana
C.I.: 1105751828

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

UNIVERSIDAD
NACIONAL DE
EDUCACIÓN

**CERTIFICACIÓN DEL TUTOR Y COTUTOR PARA
TRABAJO DE INTEGRACIÓN CURRICULAR
DIRECCIONES DE CARRERA DE GRADO PRESENCIALES**

Carrera de: Educación Intercultural Bilingüe
Itinerario Académico en: Pedagogía de la Lengua Kichwa

Mgs. Luis German Flores Bonilla, tutor del Trabajo de Integración Curricular denominado “Yachayñanwan kichwa shimita yachay ruraykunawan yachachinkapak; yachaymanta, ayllulaktapa kawsaytapash rimanakuypi ashtawan kay revitalización lingüística rimayta kay cecib “abc” yachana ukupi sinchiyanchikapak” perteneciente al estudiante: Jhordy Marx Calle Orellana con C.I. 1105751828 doy fe de haber guiado y aprobado el Trabajo de Integración Curricular. También informo que el trabajo fue revisado con la herramienta de prevención de plagio donde reportó el 0% de coincidencia en fuentes de internet, apegándose a la normativa académica vigente de la Universidad Nacional de Educación.

Azogues, 02 de mayo de 2024

(firma)
Docente Tutor/a
Luis German Flores Bonilla
C.I: 1709432221